

บทที่ 8 วังในฝั่งพระนคร

กรุงเทพมหานครถือกำเนิดขึ้นเมื่อมีการสร้างพระบรมมหาราชวังที่ตำบลบางจีนในปี พ.ศ. 2325 เช่นเดียวกับกรุงศรีอยุธยาที่ถือเอาปีที่มีการสร้างพระราชวังที่หนองโสน ในปี พ.ศ. 1893 เป็นปีก่อนตั้ง ในแง่นี้ ทั้งสองเมืองต่างสถาปนาขึ้นจากการสร้างพระราชวังของผู้ปกครอง หรือกล่าวได้ว่า การสร้างวังคือการสร้างเมือง ดังที่กล่าวไว้แล้วในบทก่อน สิ่งนี้มีใช้เป็นเรื่องเฉพาะสำหรับราชธานีสยาม หากนับเป็นเรื่องปกติธรรมดาของการเกิดเมืองทั้งหลายในภูมิภาคแถบนี้ เมื่อเป็นเช่นนั้นจึงถือได้ว่า วังคือองค์ประกอบสำคัญที่กำหนดรูปแบบการวางผังของเมือง บทที่ 7 มุ่งสำรวจ แบบแผนการตั้งวังในพระนคร และบทบาทหน้าที่ของ วังต่างๆ รวมทั้งประเมินความสำคัญของแบบแผนดังกล่าวต่อการก่อร่างแบบผังพระนคร

8.1 วังหลัก วังรอง

ในช่วงเจ็ดทศวรรษแรกของสมัยรัตนโกสินทร์ กรุงเทพมหานครประกอบด้วยวัง 2 ประเภทใหญ่ๆ คือ วังหลัก และวังรอง วังหลักมีอยู่ด้วยกัน 3 วัง ได้แก่ วังหลวง วังหน้า และวังหลัง ใช้เป็นที่ประทับของผู้นำสูงสุดสามอันดับแรกของราชอาณาจักร วังหลวงหรือพระบรมมหาราชวัง ตั้งอยู่ประมาณกึ่งกลางของพื้นที่เกาะเมืองทางปากตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์ ผู้ปกครองสูงสุดของรัฐ วังหน้า หรือพระราชวังบวรสถานมงคล ตั้งอยู่ ทางทิศเหนือของวังหลวงบริเวณหัวเกาะ เมือง เป็นที่ประทับของกรมพระราชวังบวรสถานมงคล หรือพระมหาอุปราช ซึ่งมี อำนาจรองจากพระมหากษัตริย์ และอยู่ในฐานะ ผู้สืบทอดราชบัลลังก์ต่อจากพระมหากษัตริย์ วังหลัง หรือ พระราชวังบวรสถานพิมุข มีที่ตั้งอยู่บนเกาะเมือง แต่ตั้งอยู่ทางปากตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา เหนือศูนย์กลางเมืองธนบุรีเก่าขึ้นไป เป็นที่ประทับของกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข อันเป็นตำแหน่งรองจากกรมพระราชวังบวรสถานมงคลอีกที เป็นที่น่าสังเกตว่า ตำแหน่งที่ตั้งของวังหน้าและวังหลังนั้นตั้งเผชิญหน้ากันอยู่สองฟากแม่น้ำ หากได้ตั้งขนาบวังหลวงอย่างแบบแผนที่เคยมีมาในสมัยอยุธยาไม่

ทั้งวังหน้า วังหลวง และวังหลังในกรุงเทพมหานครล้วนตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา วังหน้าและวังหลวงตั้งเลียบชายน้ำด้านตะวันตกของเกาะเมือง ขณะที่วังหลังตั้งเลียบชายน้ำด้านตะวันออกของฝั่งธนบุรี การตั้งวังบนตำแหน่งริมน้ำดังกล่าว นอกจากจะเอื้ออำนวยแก่การสัญจรที่เกี่ยวข้องกับวังเหล่านี้แล้ว ยังเป็นเพราะข้อจำกัดทางภูมิประเทศอีกด้วย ในแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง พื้นที่ตามริมแม่น้ำเรียกว่า ‘คันดินธรรมชาติริมฝั่งแม่น้ำ’ (river levee) มีลักษณะเป็นที่ดอน อันเกิดจากการพอกพูนของตะกอนที่ถูกน้ำพัดพามาตามแม่น้ำ ส่วนพื้นที่ที่อยู่ห่างออกไปจากริมแม่น้ำเรียกว่า ‘ที่ราบหลังแม่น้ำ’ (river basin) มีลักษณะเป็นที่ลุ่มต่ำ เป็น

หนองบึงขึ้นและ หาท่ที่ตอนแทบไม่มี น้ำจึงท่วมเป็นประจำและผืนดินเป็นทะเลตมและเหลว เมื่อเป็นเช่นนี้ พื้นที่แบบหลังจึงไม่เหมาะแก่การก่อสร้างพระราชวัง ส่วนพื้นที่แบบแรก แม้จะเป็นเพียงแถบแคบๆ ขนานไปกับลำน้ำ แต่ก็เป็นที่ที่ดีที่สุดในท้องถิ่นนี้ที่เหมาะสมแก่การก่อสร้างพระราชวัง

วังรองเป็นที่ประทับของเจ้านายชั้นรองๆ ลงมา¹ ในช่วงเจ็ดทศวรรษแรกของการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์มีวังรองในพระนครรวมๆ ราว 70 วัง ในสมัยรัชกาลที่ 1 มีวังประเภทนี้อยู่ 27 วังตั้งกระจายอยู่ทั้งในเขตพระนครชั้นใน เขตพระนครชั้นนอก และเขตธนบุรี ในบรรด้าวังเหล่านี้ เป็นวังสร้างใหม่ในช่วงรัชกาล 22 วัง กับวังที่ปรับปรุงจากนิเวศสถานของชนชั้นสูงที่มีอยู่เดิมตั้งแต่สมัยธนบุรีอีก 5 วัง วังส่วนใหญ่มักตั้งรวมเป็นหมู่ มีบางแห่งเท่านั้นที่ตั้งโดดเดี่ยวเป็นเอกเทศ หากพิจารณาจากตำแหน่งที่ตั้งของวัง อาจจำแนกวังในพระนคร ได้เป็น 6 กลุ่ม วังสี่กลุ่มแรกตั้งอยู่ในเขตพระนครชั้นใน วังกลุ่มที่ห้าตั้งอยู่ในเขตพระนครชั้นนอก และวังกลุ่มที่หกตั้งอยู่ในเขตธนบุรี

กลุ่มแรก วังด้านตะวันออกของพระบรมมหาราชวัง มีจำนวน 9 วัง เป็นวังที่ตั้งอยู่ตามถนนหลักเมือง 6 วังและตามถนนจักรวรรดิวังหลวง (ถนนสนามไชย) 3 วัง วังเหล่านี้เป็นวังที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1 ทั้งสิ้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชทานแก่พระราชโอรสในพระองค์ที่มีชั้นชาสมควรรอวังได้ กลุ่มที่สอง วังด้านเหนือของพระบรมมหาราชวัง มีจำนวน 3 วัง ตั้งอยู่ตามถนนท่าช้างวังหลวง (ถนนหน้าพระลาน) ได้แก่ วังตะวันตก วังกลาง และวังตะวันออก วังทั้งสามล้วนสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1 และเป็นวังที่ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก สร้างพระราชทานแก่พระราชโอรสในพระองค์เช่นกัน กลุ่มที่สาม วังด้านตะวันออกของวังหน้า หรือวังริมสนาม วังหน้า มีจำนวน 4 วัง อยู่ตามถนนจักรวรรดิวังหน้า (ถนนราชดำเนินใน) วังสี่แห่งนี้ถูกสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1 โดยกรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาท เพื่อเป็นที่ประทับของพระราชโอรสในพระองค์

กลุ่มที่สี่ วังด้านใต้ของพระบรมมหาราชวัง มีจำนวน 3 วัง ได้แก่ วังริมวัดโพธิ์ อยู่ชิดกำแพงด้านใต้ของวัดพระเชตุพน เดิมทีเป็นนิเวศสถานของพระสวามีของพระน้องนางเธอ พระองค์เจ้าหญิงกุ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงโปรดฯ ให้ปรับปรุงเป็นวัง แล้วพระราชทานให้เป็นที่ประทับของพระน้องนางเธอ พระองค์นั้น วังท่าเตียน ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยานอกกำแพงพระนครตรงกับวัดพระเชตุพน เป็นวังสร้างใหม่สำหรับเป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าหลานเธอกรมขุนอิศราณูรักษ์ วังคลังสินค้า ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา

¹ ข้อมูลเกี่ยวกับวังรอง เรียบเรียงจาก นางน้อย ศักดิ์ศรี และคนอื่นๆ, *องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์* (กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534)

นอกกำแพงพระนคร ถัดจากวังท่าเตียนขึ้นไปทางเหนือ เป็นวังสร้างใหม่สำหรับเป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี

กลุ่มที่ห้า วังในเขตพระนครชั้นนอก มีจำนวน 3 วัง ได้แก่ วังริมป้อมพระสุเมรุ ตั้งอยู่ทางเหนือสุดของเขตกำแพงพระนคร ตรงปากคลองรอบกรุงข้างเหนือ ริมป้อมพระสุเมรุ เป็นพระนิเวศน์เดิมของ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงโปรดฯ ให้ปรับปรุงเป็นวัง แล้วพระราชทานให้เป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงจักรเจษฎา วังปากคลองวัดชนะสงคราม ตั้งอยู่ตอนเหนือใกล้วัดชนะสงคราม เป็นวังสร้างใหม่ที่ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ทรงสร้างพระราชทานแก่ กรมขุนสุนทรภูเบศร์ หรือ จินเรื่อง² สหายร่วมสาบาน ริมป้อมจักรเพชร ตั้งอยู่ทางใต้สุดของเขตกำแพงพระนคร ตรงปากคลองรอบกรุงข้างใต้ ใกล้ป้อมจักรเพชร เป็นวังสร้างใหม่ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงโปรดฯ ให้สร้างพระราชทาน สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์

กลุ่มที่หก วังในเขตธนบุรีมีจำนวน 4 วัง ได้แก่ พระราชวังเดิมของพระเจ้าตาก ตั้งอยู่บริเวณหัวคู้่งน้ำที่แม่น้ำเจ้าพระยากับคลองบางกอกใหญ่มาบรรจบกัน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงกำหนดเขตวังให้แคบกว่าเดิม โดยตัดส่วนวัดแจ้งและวัดท้ายตลาดออกไป และทรงโปรดฯ ให้ พระสัมพันธวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร พระเจ้าหลานเธอ มาประทับที่นี่ หลังจากที่พระองค์สิ้นพระชนม์เมื่อปี พ.ศ. 2328 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกก็ทรงพระราชทานให้เป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ครั้นเมื่อ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท หรือวังหน้า สิ้นพระชนม์ในปี พ.ศ. 2346 เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรได้ทรงพระยศเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลสืบแทน ทว่าพระองค์หาได้ย้ายไปประทับที่พระราชวังบวรสถานมงคลไม่ หากยังประทับอยู่ ณ พระราชวังเดิมต่อไป กระทั่งขึ้นครองราชย์เป็นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงได้เสด็จมาประทับที่พระบรมมหาราชวัง ต่อจากนั้นมา พระราชวังเดิมได้ถูกใช้เป็นที่ประทับของพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นสูงสุดหลายต่อหลายพระองค์ อาทิ สมเด็จพระสัมพันธวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี พระเจ้าหลานเธอใน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑาญาติ (พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว) และพระองค์เจ้ายอดดีย์ยศ บวรราโชรสรัตนราชกุมาร

² กรมขุนสุนทรภูเบศร์ เดิมเป็นสามัญชน นามว่า เรือง หรือ จินเรื่อง เป็นชาวเมืองชลบุรี ผู้มีอุปการคุณแก่พระเจ้าตาก ครั้งเมื่อเสด็จยกทัพไปตีเมืองจันทบุรี จินเรื่องรักใคร่ชอบพอกับ สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท มาก ถึงแก่ได้ร่วมสาบานเป็นพี่น้องกัน ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกขึ้นครองราชย์ จึงโปรดเกล้าฯ สถาปนาขึ้นเป็นเจ้านาย จากสามัญชนที่มีได้มีเชื้อสายเกี่ยวข้องกับพระบรมราชจักรีวงศ์ เป็น "หม่อมเรื่อง" ต่อมาเป็น "เจ้าบำเรอรุจร" จนท้ายที่สุดได้ทรงพระยศเป็น กรมขุนสุนทรภูเบศร์ ดำรงฐานันดรศักดิ์เป็นพระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้า และทรงกรม

พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ใน พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า เจ้าอยู่หัว ซึ่งต่อมาทรงพระยศเป็นกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ กรมพระราชวังบวรสถานมงคลในสมัยรัชกาลที่ 5

พระนิเวศน์เดิม ตั้งอยู่ตรงปากคลองมอญ เป็นวังที่ได้รับการปรับปรุงจากนิเวศน์เดิมของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก สมัยดำรงพระยศเจ้าพระยาจักรี ใช้เป็นที่ประทับของเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรเป็นระยะเวลาสั้นๆ ราว 3 ปี ก่อนที่พระองค์จะทรงย้ายไปประทับที่พระราชวังเดิมในปี พ.ศ. 2328 หลังจากนั้นวังแห่งนี้ก็ถูกใช้เป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์ หรือพระบัณฑูรน้อย (พระอนุชาของรัชกาลที่ 2) กระทั่งสิ้นแผ่นดินรัชกาลที่ 1 เจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์ได้รับพระราชทานแต่งตั้งเป็น กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล จึงเสด็จไปประทับ ณ พระราชวังบวรสถานมงคล เมื่อวังว่างลงอีกครา พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงโปรดฯ ให้พระองค์เจ้าชายประยงค์ กรมขุนธวัชบุรีบวร ราชโอรสองค์ใหญ่ในกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์เสด็จมาประทับแทน พระองค์เจ้าชายประยงค์ ประทับอยู่ ณ วังแห่งนี้เป็นเวลานานจนสิ้นพระชนม์ในปี พ.ศ. 2400 สมัยรัชกาลที่ 4

วังสวนมังคุด ตั้งอยู่ที่ตำบลสวนมังคุดระหว่างวัดบาง ห้วยใหญ่กับวังหลัง เป็นวังที่ปรับปรุงจากพระนิเวศน์เดิมของสมเด็จพระเจ้าฟีนางเธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี และใช้เป็นที่ประทับของพระองค์ต่อมา ภายหลังวังแห่งนี้ตกทอดไปสู่พระโอรสของพระองค์คือ สมเด็จพระเจ้าหลานเธอกรมหลวงนรินทรลดเรศร์ วังบ้านปูน อยู่ระหว่างวัดบางห้วยใหญ่กับวังสวนมังคุด เป็นวังใหม่ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสร้างพระราชทานเป็นบำเหน็จแก่พระองค์เจ้าขุนเณร³ เนื่องด้วยกระทำความดีความชอบในการทำศึกกับพม่าที่ทุ่งลาดหญ้า

ในสมัยรัชกาลที่ 2 มีการสร้างวังใหม่พระราชทานเจ้านายที่มีพระชันษาออกวังได้อีก 20 วัง เป็นวังฝ่ายวังหลวง 10 วัง และวังฝ่ายวังหน้า 10 วัง สำหรับฝ่ายวังหลวง วังส่วนใหญ่มักสร้างขึ้นเกาะไปกับกลุ่มวังที่มีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 กลุ่มวังด้านตะวันออกของพระบรมมหาราชวัง มีวังเพิ่มขึ้น 8 วัง เป็นวังในย่านถนนหลักเมือง 1 วัง ย่านถนนจักรวรรดิวังหลวง 5 วัง และอีก 2 วังตั้งอยู่ปากตะวันออกของคลองคูเมืองเดิม หรืออยู่ในเขตพระนครชั้นนอก ตรงสะพานช้างโรงสี ริมถนนเสาชิงช้า นอกจากนี้ เหล่านี้ ยังมีกลุ่มวังเกิดใหม่อีก 2 วัง

³ พระองค์เจ้าขุนเณร เป็นสามัญชนโดยชาติกำเนิด พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาขึ้นเป็น พระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้าขุนเณร พระองค์เกี่ยวข้องกับพระราชวงศ์จักรี โดยเป็นพระโอรสบุญธรรมใน สมเด็จพระเจ้าฟีนางเธอ กรมพระยาเทพสุดาวดี พระองค์เจ้าขุนเณร เป็นพระโอรสของ พระอินทรรักษา หรือหม่อมเสม ซึ่งเป็นพระภักดาของสมเด็จพระเจ้าฟีนางเธอ กรมพระยาเทพสุดาวดี พระภคินีเธอใน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พระองค์เจ้าขุนเณร ทรงเป็นเจ้านายนอกพระราชวงศ์จักรี เพราะพระชาติประสูติของพระองค์นั้นเกิดกับหญิงสามัญ ซึ่งเป็นอนุภริยาในพระอินทรรักษา สำหรับพระองค์เจ้าขุนเณร นับว่าเป็นเจ้านายที่พระปรีชาการศึกษาค้นคว้าพระองค์หนึ่ง

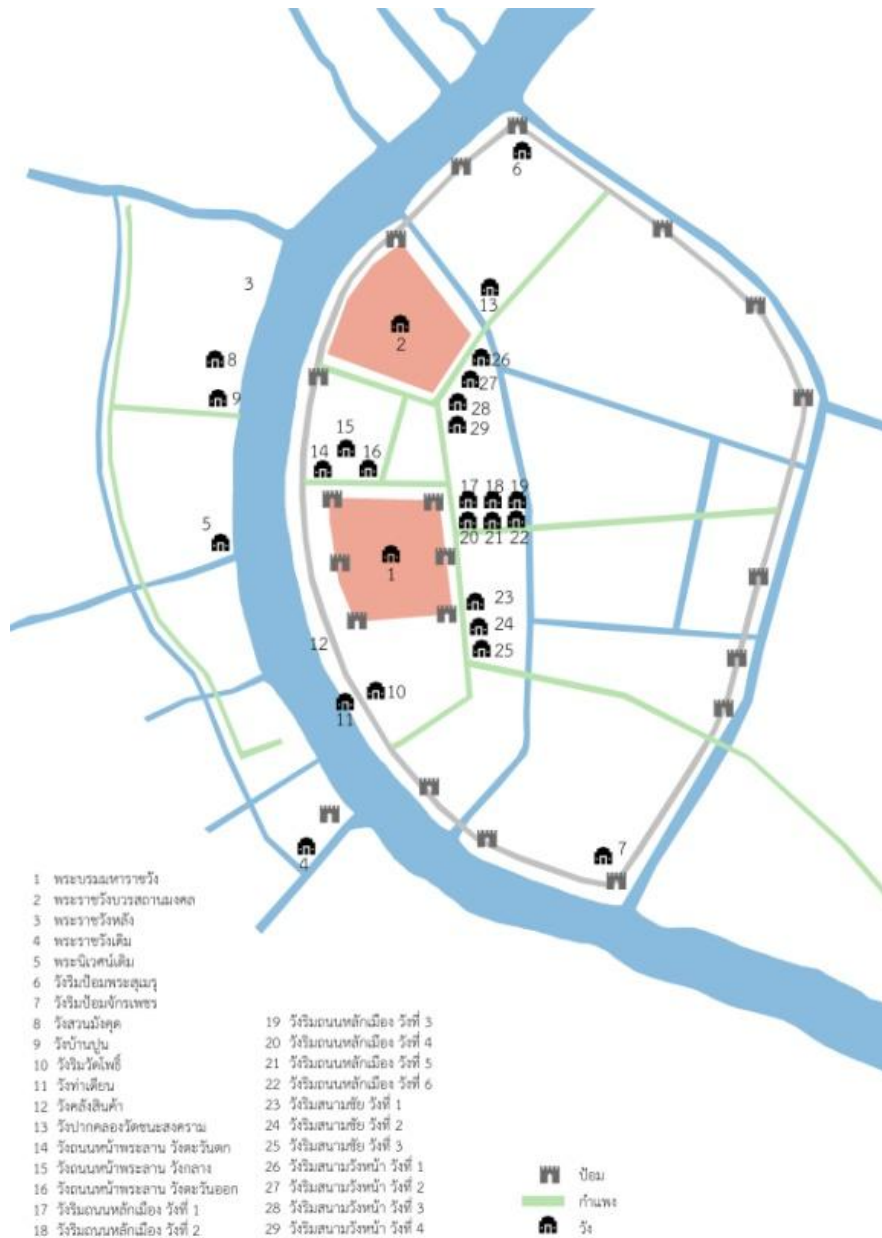
บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยา ตรงปากคลองคูเมืองเดิมข้างใต้นอกกำแพงพระนคร วังใหม่ทั้งสิบของฝ่ายวังหลวง ล้วนใช้เป็นที่ประทับของพระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทั้งสิ้น

สำหรับฝ่ายวังหน้า วังส่วนใหญ่มีก่อกำแพงขึ้นเกาะไปกับกลุ่มวังที่มีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 เช่นกัน กลุ่มวังด้านตะวันออกของวังหน้ามีวังเพิ่มขึ้น 4 วัง แม้จะถือว่าอยู่ในกลุ่มวังด้านตะวันออกของวังหน้า แต่วังที่สร้างใหม่เหล่านี้ก็ตั้งอยู่ในย่านถนนสะพานเสี้ยวอีกฟากของคลองคูเมืองเดิม เท่ากับว่า กลุ่มวังด้านตะวันออกของวังหน้าขยายข้ามคลองคูเมืองเดิมออกไปในเขตพระนครชั้นนอก กลุ่มวังในเขตพระนครชั้นนอกตอนเหนือมีวังเพิ่มขึ้น 3 วัง ในจำนวนนี้ สองวังตั้งอยู่แถววัดชนะสงคราม และอีกหนึ่งวังอยู่ริมคลองรอบกรุงส่วนเหนือนอกกำแพงพระนคร กลุ่มวังในเขตธนบุรีมีจำนวน 3 วัง วังทั้งสามตั้งอยู่แถวพระนิเวศน์เดิม เป็นวังที่ กรมพระราชวังบวรมหาเสนาฯ นุรักษ์สร้างพระราชทานแก่พระราชโอรสร่วมเจ้าจอมมารดาเดียวกัน วังใหม่ทั้งสิบในสามกลุ่มนี้ล้วนใช้เป็นที่ประทับของพระราชโอรสฝ่ายวังหน้า ซึ่งในสมัยรัชกาลที่ 2 คือกรมพระราชวังบวรมหาเสนาฯ นุรักษ์ทั้งสิ้น

ในสมัยรัชกาลที่ 3 มีการสร้างวังใหม่พระราชทานเจ้านายที่มีพระชันษาออกวังได้ 23 วัง เป็นวังฝ่ายวังหลวง 21 วัง และวังฝ่ายวังหน้า 2 วัง เช่นเดียวกับในสมัยรัชกาลที่ 2 ส่วนใหญ่ของวังเหล่านี้มีก่อกำแพงขึ้นตามทำเลที่เป็นกลุ่มวังเดิม กลุ่มวังด้านตะวันออกของพระบรมมหาราชวัง มีวังเพิ่มขึ้นถึง 11 วัง เป็นวังที่อยู่ริมฝั่งตะวันออกของคลองคูเมืองเดิม 3 วัง วังแถวปลายถนนจักรวรรดิ วังหลวง 7 วัง และวังริมถนนบ้านหม้ออีก 1 วัง กลุ่มวังตรงปากคลองคูเมืองเดิมข้างใต้มีวังเพิ่มขึ้น 3 วัง ในเขตพระนครชั้นนอก มีวังเพิ่ม 8 วัง เป็นวังที่อยู่ทางตอนเหนือเกาะไปกับกลุ่มวังของเจ้านายฝ่ายวังหน้า 2 วัง และวังที่อยู่ทางตอนใต้ใกล้วังริมป้อมจักรเพชร อีก 1 วัง วังใหม่ที่เหลือในเขตพระนครชั้นนอกเป็นกลุ่มวัง 2 กลุ่มใหม่ กลุ่มหนึ่งอยู่ตรงประตูสำราญราษฎร์มี 3 วัง อีกกลุ่มหนึ่งอยู่ตรงประตูสะพานหันมี 3 วัง

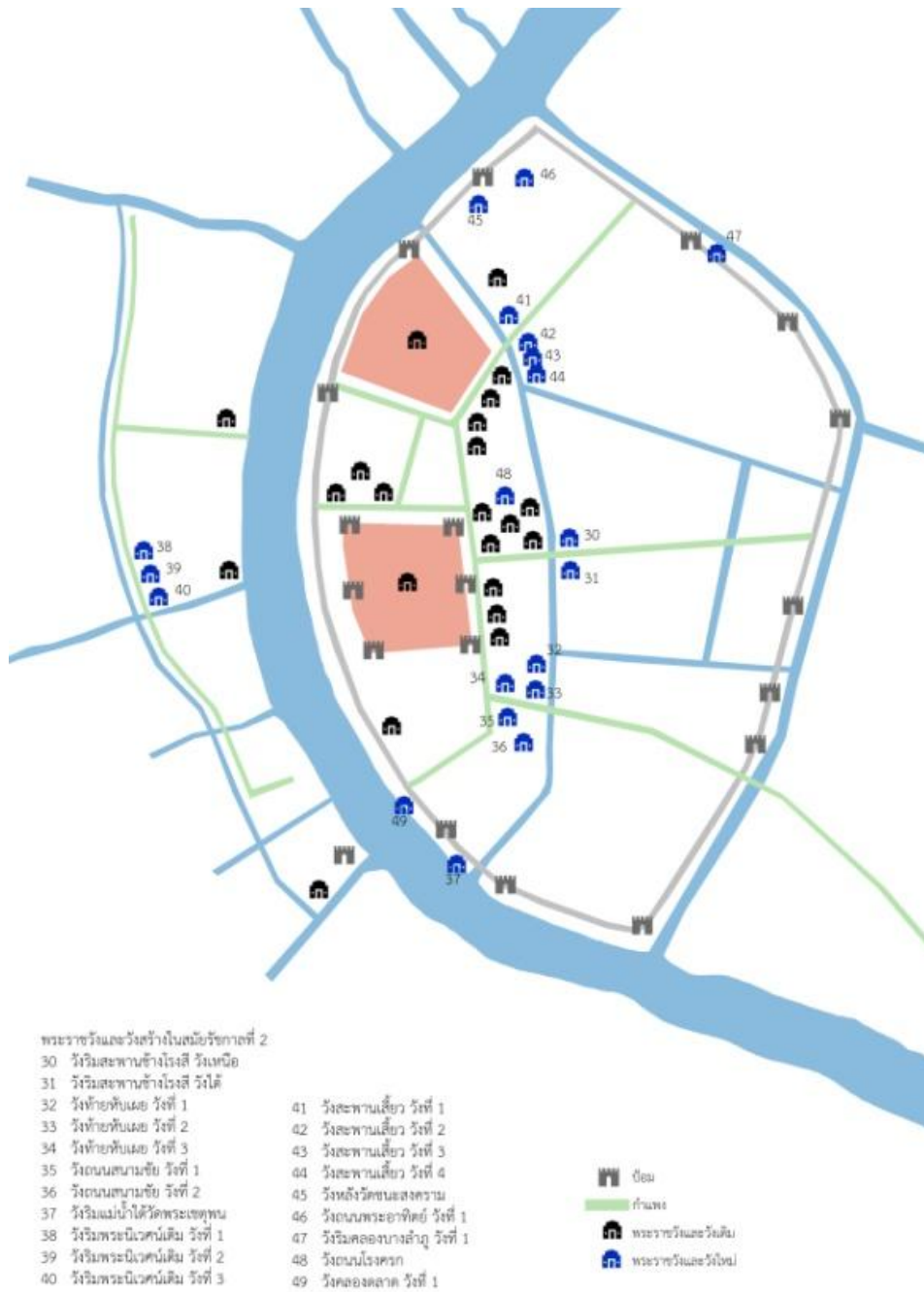
คำบรรยายข้างต้นแสดงให้เห็นว่า ลักษณะเด่นที่ปรากฏในการวางตำแหน่งวังทั้งหลายในพระนครมีอยู่ 3 ประการ ประการแรก วังหลัก 3 วังได้แก่ วังหลวง วังหน้า และวังหลัง ประกอบกันขึ้นเป็นระบบสามวัง ซึ่งเป็นโครงสร้างเชิงพื้นที่พื้นฐานที่ขึ้นจากการจัดวางตำแหน่งองค์ประกอบอื่นๆ ในพื้นที่พระนคร ประการที่สอง วังรองส่วนใหญ่จะตั้งอยู่รอบๆ วังหลัก 2 วัง อันได้แก่ วังหลวงและวังหน้า วังรองต่างๆ ที่อยู่รอบวังหลวงนั้นมีเจ้านายฝ่ายพระมหากษัตริย์เป็นผู้ครอบครอง ขณะที่วังรองที่อยู่รอบวังหน้า มีเจ้านายฝ่ายพระมหากษัตริย์เป็นผู้ครอบครอง สำหรับวังหลังนั้น ไม่ปรากฏว่ามีวังรองของเจ้านายฝ่ายกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขห้อมล้อมแต่ประการใด วังรองที่อยู่ใกล้เคียงวังหลัง เช่น วังสวนมังคุดและวังบ้านปูน ล้วนมีผู้ครอบครองที่เป็นเจ้านายฝ่ายพระมหากษัตริย์ หรือฝ่ายพระมหากษัตริย์ทั้งสิ้น ประการที่สาม วังรองจำนวนหนึ่งมีที่ตั้งอยู่รอบวังหลัก

ทั้งสอง แต่จะเรียงรายอยู่รอบนอกเป็นวงตามแนวกำแพงพระนคร วังรองในกลุ่มนี้ ได้แก่ พระราชวังเดิม พระราชินีเวศน์เดิม วังริมป้อมพระสุเมรุ วังริมป้อมจักรเพชร วังริมประตูสำราญราษฎร์ และวังริมประตูสะพานหัน เป็นต้น ตำแหน่งของวังต่างๆ ในพระนครดังกล่าวมีลักษณะ ‘เครือข่ายที่มีแบบแผน’ จึงแสดงนัยว่า ตำแหน่งแห่งที่ของวังเหล่านี้หาได้ถูกจัดวางตามอำเภอใจของผู้สร้าง หรือเพื่อสนองความประสงค์หรือประโยชน์ใช้สอยของผู้ครอบครองวังแต่ละแห่งแต่เพียงอย่างเดียว หากถูกกำหนดด้วยเงื่อนไขและความจำเป็นในระดับเมือง

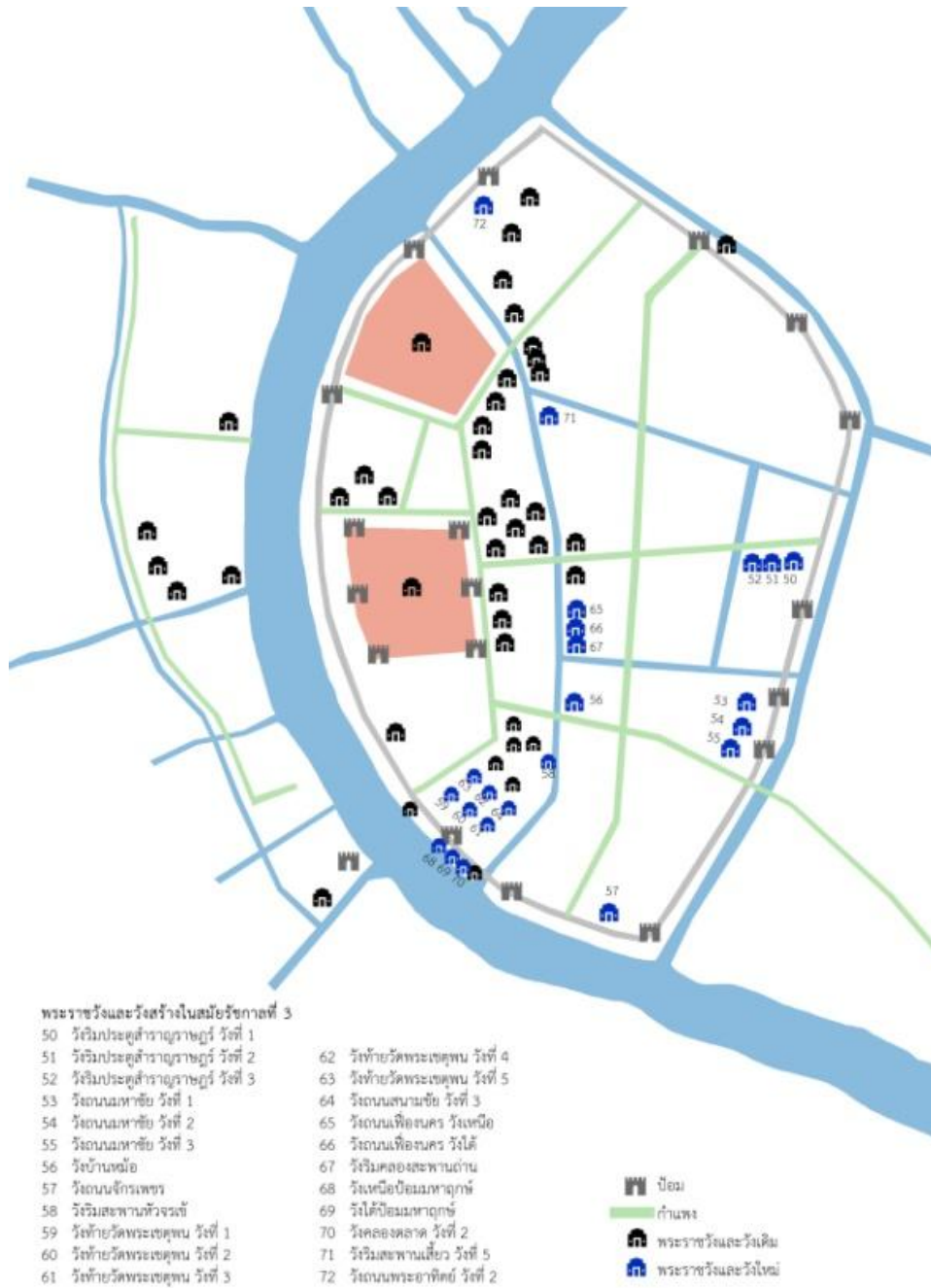
รูป 8.1 แผนผังแสดงบริเวณที่ตั้งวังหลัก วังรองในพระนคร ในสมัยรัชกาลที่ 1

ที่มา: ดัดแปลงจาก แนน้อย ศักดิ์ศรี และคนอื่นๆ, องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534)

รูป 8.2 แผนผังแสดงบริเวณที่ตั้งวังหลัก วังรองในพระนคร ในสมัยรัชกาลที่ 2

ที่มา: ดัดแปลงจาก แน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคนอื่นๆ, องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534)

รูป 8.3 แผนผังแสดงบริเวณที่ตั้งวังหลัก วังรองในพระนคร ในสมัยรัชกาลที่ 3

ที่มา: ดัดแปลงจาก แน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคนอื่นๆ, องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534)

แบบแผนความสัมพันธ์เชิงพื้นที่ของวังในลักษณะที่วันนี้ถูกขจัดด้วยปัจจัยอย่างน้อย 3 ประการได้แก่ คติ ความเชื่อ ความมั่นคงของรัฐ และการเมืองภายใน ปัจจัย 3 ประการดังกล่าวนำมาซึ่งการก่อรูปแบบผัง 3 แบบผังซึ่งแตกต่างกัน แต่เกี่ยวโยงและซ้อนทับอยู่บนพื้นที่เดียวกัน แบบผังเหล่านี้ได้แก่ 1) แบบผังระบบสาม วัง 2) แบบผังมณฑล และ 3) แบบผังศูนย์กลางคู่

8.2 ระบบสามวัง

กรุงเทพมหานครรับทอดแบบแผนการสร้างวังหลัก อันประกอบด้วย วังหน้า วังหลวง และวังหลัง หรือ ‘ระบบสามวัง’ มาจากกรุงศรีอยุธยา ระบบสามวังเริ่มก่อร่างขึ้นในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 20 สมัยอยุธยาตอนต้น ในช่วงก่อนหน้านั้น การกำหนดผู้สืบทอดราชบัลลังก์กรุงศรีอยุธยาเป็นเรื่องคลุมเครือ เมื่อถึงคราว ผลัดแผ่นดิน จึงมักเกิดเหตุตั้งเครียดจากการช่วงชิงราชสมบัติเสมอ เนื่องจากเจ้านายที่ไปครองหัวเมืองต่างๆ นั้น มีกำลังและอำนาจเสมอกัน และเจ้านายที่อยู่ในกรุงก็มิยศบรรดาศักดิ์และกำลังเสมอกัน เมื่อครั้งสมเด็จพระอินทราชาเสด็จสวรรคตในปี พ.ศ. 1967 เจ้าอ้ายพระยา และเจ้ายี่พระยา ราชโอรสได้ยกทัพจากเมืองลูกหลวงมาสู้รบแย่งชิงราชบัลลังก์กันจนถึงแก่สิ้นพระชนม์ทั้งคู่ เมื่อเป็นดังนั้น ราชสมบัติจึงตกแก่เจ้าสามพระยา หรือสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 พระราชบิดาของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เพื่อป้องกันมิให้เกิดเหตุซ้ำสอง สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงกำหนดตำแหน่ง พระมหาอุปราชกรมพระราชวัง รับพระบัญชา ขึ้นให้เป็นตำแหน่งรัชทายาท และทรงแต่งตั้ง สมเด็จพระเจ้าลูกเธอพระเชษฐาให้ดำรงตำแหน่งนี้เป็นพระองค์แรก

ต่อมาใน ต้นพุทธ ศตวรรษที่ 22 สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช ทรงสร้างพระราชวังจันทร์เกษมขึ้นทางตะวันออก หรือด้านหน้า ของพระราชวังหลวง พระราชทานให้เป็นที่ประทับของพระนเรศ พระราชโอรสองค์ใหญ่ ซึ่งดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราช และสร้างพระราชวังอีกแห่งทางด้านตะวันตก หรือด้านหลัง ของพระราชวังหลวง พระราชทานให้เป็นที่ประทับของพระเอกาทศรถ พระราชโอรสองค์รอง ด้วยตำแหน่งของพระราชวังที่สร้างในสมัยนี้ทั้งสอง พระราชวังจันทร์เกษมจึงถูกเรียกกันว่า ‘วังหน้า’ และพระราชวังทางตะวันตกของพระราชวังหลวงถูกเรียกว่า ‘วังหลัง’ ในสมัยต่อมา พระราชวังจันทร์เกษม ถูกใช้เป็นที่พักประทับของพระมหาอุปราชเป็นส่วนใหญ่ ดังนั้น ตำแหน่งพระมหาอุปราชจึงถูกผูกโยงเข้ากับวังหน้า ๖ กระทั่งต้นพุทธศตวรรษที่ 23 สมเด็จพระเพทราชา ทรงบัญญัติตำแหน่งพระมหาอุปราชให้เป็น ‘กรมพระราชวังบวรสถานมงคล’ ประทับอยู่ ณ วังหน้า หรือเรียกอย่างเป็นทางการว่า พระราชวังบวรสถานมงคล และทรงกำหนดตำแหน่ง ‘กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข’ ให้เป็นตำแหน่งรองจากพระมหาอุปราชอีกที่ ประทับอยู่ ณ วังหลัง หรือเรียกอย่างเป็นทางการว่า พระราชวังบวรสถานพิมุข เป็นอันว่า ในสมัยนี้เองที่ ระบบสามวังพัฒนาจนสมบูรณ์ กล่าวคือ มีพร้อมทั้งตำแหน่งทางราชการ อันได้แก่ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล และ กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข และสถานที่อันได้แก่ พระราชวังบวรสถานมงคล และพระราชวังบวรสถานพิมุข ครบถ้วน

แบบแผนระบบสามวังมีต้นเค้ามาจากการจัดรูปที่พอออกศึกอันประกอบด้วย ท้าหน้าซึ่งนำโดยพระมหาอุปราช ท้าหลวงนำโดยพระมหากษัตริย์ และท้าหลังนำโดยเจ้านายระดับรองจากพระมหาอุปราช ในแง่นี้ มองได้ว่า

ระบบสามวังมีขึ้นเพื่อสนองทั้งคติความเชื่อ ความมั่นคงของรัฐ และการเมืองภายในไปพร้อมๆ กัน ระบบสามวังขาดช่วงไปในสมัยธนบุรี กล่าวคือ พระ นครสมัยนั้น ไม่มีทั้งวังหน้า วังหลวง และวังหลัง ดังที่กล่าวไว้ก่อนหน้า วังที่ประทับของพระเจ้าตากไม่มีปราสาทราชมนเฑียรตามแบบแผนอยุธยา ทั้งยังมีได้ถูกเรียกขานว่า พระบรมมหาราชวัง ไม่มีการสร้างวังหน้า หรือพระราชวังบวรสถานมงคล พระเจ้าตากมิได้ทรงแต่งตั้งตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลตามอย่างกรุงศรีอยุธยา แม้จะทรงมีเจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ พระราชโอรสองค์โต ถวายงานราชการแผ่นดินโดยเฉพาะด้านการสงคราม ตลอดรัชกาล พระราชโอรสในพระองค์ทรงประทับอยู่ที่ 'วังนอก' ทางปากตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา เมื่อสิ้นสมัยธนบุรี ผู้นำยุคต้นรัตนโกสินทร์ หวนกลับไปหารูปแบบทางสังคมแบบอยุธยา ระบบสามวังจึงได้ถูกรื้อฟื้นขึ้นมาใหม่อีกครั้ง

รูป 8.4 แผนผังแสดงบริเวณที่ตั้งวังหลวง วังหน้า วังหลัง ในพระนครศรีอยุธยา

ด้วยความที่เป็นที่ประทับของผู้ปกครองสูงสุดสามอันดับของรัฐ วังหลักทั้งสามจึงเป็นศูนย์รวมอำนาจทั้งปวงของระบบการปกครองราชอาณาจักร ด้วยเหตุนี้ ตำแหน่งที่ตั้งของวังทั้งสามจึงต้องอยู่ในทำเลที่เหมาะสมที่สุดตามความเชื่อและสถานการณ์แห่งยุคสมัย สำหรับกรุงศรีอยุธยา วังหน้า วังหลวง และวังหลังตั้งเรียงรายตามแนวแม่น้ำลพบุรี ซึ่งไหลเลียบบ้านเหนือของเมือง วังหน้าตั้งอยู่ทางปากตะวันออก วังหลวงอยู่ตรงกึ่งกลาง และวังหลังอยู่ปากตะวันตก เหตุที่เรียกวังทางปากตะวันออกว่าวังหน้าเป็นเพราะ ถือกันว่าตัวเมืองอยุธยาหันหน้าไปทางตะวันออกดังที่ได้กล่าวไปแล้ว บริเวณด้านตะวันออกของเมืองถือกันว่าเป็นหน้าเมือง คลองคูเมืองทางชายขอบตะวันออกของเมืองถูกเรียกว่า ‘คูชื่อหน้า’ ส่วนบริเวณด้านตะวันตกของเมืองถือกันว่าเป็นหลังเมือง ลำน้ำเจ้าพระยาที่ไหลผ่านชายขอบตะวันตกของเมืองถูกเรียกว่า ‘คูชื่อหลัง’ ส่วนวังหน้า วังหลวง วังหลังของกรุงเทพมหานครนั้นตั้งอยู่ชิดแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งไหลเลียบบนเกาะเมืองด้านตะวันตก

แม้กรุงเทพมหานครจะยังคงระบบการวางผังแบบสามวังอย่างกรุงศรีอยุธยาไว้ ทว่ามีได้เคร่งครัดกับแบบแผนที่เคยเป็นไปนัก ที่เป็นเช่นนั้น อาจอธิบายได้ดี วยเหตุผลในหลายๆ แง่ผสมผสานกัน ไม่ว่าจะเป็นแง่เหตุผลเชิงภูมิศาสตร์ ยุทธศาสตร์ หรือศาสนา รูปร่างของเกาะเมืองกรุงเทพมหานครที่แคบยาวทอดไปตามแนวเหนือ-ใต้ เป็นข้อจำกัดสำคัญอันดับแรกที่ทำให้วังทั้งสามไม่อาจวางเรียงตัวตามแนวตะวันออก- ตะวันตกได้เหมือนอย่างกรุงศรีอยุธยา เมื่อเป็นเช่นนั้น ทางเลือกที่เหลืออยู่ก็คือ วังทั้งสามจะต้องวางเรียงตามแนวเหนือ- ใต้ วังหน้านั้นต้องตั้งอยู่ทางด้านเหนือสุดของเกาะเมือง เพราะถือกันตามคติสมัยนั้นว่า หัวเกาะด้านเหนือเป็นหน้าเมือง อย่างไรก็ตาม วังหลังกลับมีได้อยู่ปากใต้ของวังหลวง ทั้งๆ ที่ถือกันว่าหัวเกาะด้านใต้เป็นท้ายเมือง

เหตุที่วังหลังต้องไปตั้งอยู่อีกปากของแม่น้ำเจ้าพระยาอาจมีที่มาจากเงื่อนไขหลายประการ อันวังหลังนั้นเป็นวังที่มีมาแต่เดิม เจ้าของวังคือสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ พระเจ้าหลานเธอในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ทรงทำความชอบในการศึกหลายครั้งคราตั้งแต่สมัยธนบุรี จึงทรงได้รับพระราชทานโปรดเกล้าฯ จากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกให้ขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข หรือตำแหน่งวังหลัง แม้จะมีการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งตำแหน่งวังหลัง แต่ก็ได้มีการสร้างพระราชวังขึ้นมาใหม่เพื่อเป็นที่ประทับของผู้ดำรงตำแหน่งนี้เป็นการเฉพาะ แต่ถือเอาพระราชนิเวศน์เดิมของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระอนุรักษ์เทเวศร์ เป็นพระราชวังบวรสถานพิมุข ยังไม่มีหลักฐานแน่ชัดที่ยืนยันว่าเหตุใดจึงไม่มีการสร้างวังหลังขึ้นใหม่ แต่ เป็นไปได้ว่า บริเวณท้ายเกาะเป็นพื้นที่คับแคบ อีกทั้งมีวัด ตลาดและชุมชนหนาแน่นตั้งอยู่แต่เดิม หรืออาจเป็นเพราะทำเลอันเป็นที่ตั้งวังของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระอนุรักษ์เทเวศร์นั้นเหมาะสมแล้วในการปกป้องพระนครและวังหลวงจากกองทัพพม่าที่มักรุกมาทางทิศตะวันตกเสมอ

8.3 ระบบมณฑล

ดังที่ได้อภิปรายในบทก่อน ในสังคมสยามยุคต้นพุทธศตวรรษที่ 24 ‘คติมณฑล’ คือแม่บทของการจัดการเชิงพื้นที่ของทั้งรัฐและศาสนจักร ตามคตินี้ มณฑลคือระบบพื้นที่แบบศูนย์กลาง-บริวาร ซึ่งประกอบด้วย 5 องค์ประกอบพื้นฐาน องค์ประกอบที่สำคัญที่สุดจะตั้งอยู่ตรงกลาง ล้อมรอบด้วยองค์ประกอบรอง 4 องค์ประกอบประจำอยู่ตามทิศทั้งสี่ องค์ประกอบรองที่สี่ที่วางน้ำอาจเรียกรวมว่า ‘จตุรทิศบริวาร’ ภายใต้ระบบมณฑล องค์ประกอบที่สำคัญที่สุดทำหน้าที่เป็นศูนย์กลาง เป็นตัวแทนของส่วนรวม และเป็นศูนย์รวมทางเอกภาพของระบบ ขณะที่องค์ประกอบรองทำหน้าที่เสริมส่ง สนับสนุน ค้ำจุน หล่อเลี้ยงและปกป้ององค์ประกอบที่สำคัญที่สุด

ในช่วงเจ็ดทศวรรษแรกของกรุงรัตนโกสินทร์ พระนครถูกเปรียบให้เป็นจักรวาลมณฑล วังหลวงถูกกำหนดให้เป็นองค์ประกอบที่เป็นศูนย์กลางของจักรวาลมณฑล ส่วนบรรดาวังอื่นๆ ที่เหลือล้วนเป็นบริวารของวังหลวงทั้งสิ้น ความเป็นศูนย์กลางของวังหลวงมิเพียงแสดงออกด้วยตำแหน่งทางภูมิศาสตร์ของตัววังที่ห้อมล้อมด้วยวังรองต่างๆ เท่านั้น แต่ยังถูกขบขันด้วยลักษณะทางกายภาพอันโดดเด่นและสูงส่งเหนือองค์ประกอบอื่นๆ ทั้งปวง ทั้งในแง่อาณาเขตที่กว้างขวางใหญ่โตกว่าทุกสถานที่ องค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมที่มีฐานานุศักดิ์ชั้นสูงสุด เช่น ปราสาทราชมนเฑียร และการเป็นที่ประดิษฐานของสิ่งศักดิ์สิทธิ์คู่บ้านคู่เมือง อันวังหน้านั้น แม้จะมีขนาดใหญ่โตใกล้เคียงกับวังหลวง ทั้งยังมีบริวารของตัวเองแวดล้อม แต่ก็ยังถือเป็นหนึ่งในบริวารของวังหลวงอยู่ดี

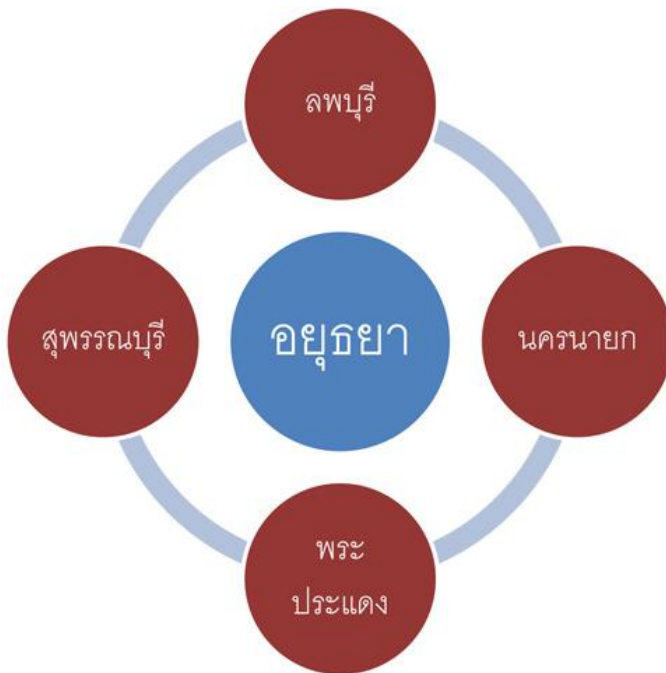
ในแง่นี้ แบบแผนเชิงพื้นที่แบบศูนย์กลาง-บริวารของพระนครย่อมเป็นที่ประจักษ์อย่างไม่มีข้อโต้แย้ง อย่างไรก็ตาม ลักษณะที่สำคัญอีกอย่างของคติมณฑล อันได้แก่จตุรทิศบริวารกลับมิได้ปรากฏโดยกระจ่าง ระบบสามวังมีอาจอธิบายเทียบเคียงได้กับคติมณฑล อันวังหน้าและวังหลังนั้น แม้จะประกอบกันเป็นองค์บริวารหลักที่ห้อมล้อมวังหลวงอยู่ แต่ ด้วยความที่ทั้งระบบมีเพียง 3 องค์ประกอบ แทนที่จะมี 5 องค์ประกอบตามสูตรจักรวาลมณฑล อีกทั้งตำแหน่งแห่งที่ของวังหน้าที่ตั้งประจันกับวังหลวง จึงไม่อาจที่กักเอาได้ว่าระบบสามวังเกี่ยวข้องกับคติมณฑล นอกจากนี้ การที่พระนครมีวังรองๆ ถึงกว่า 70 วังตั้งกระจายอยู่ทั่วไป ย่อมเป็นเรื่องยากที่จะชี้ชัดลงไปได้ว่าวังแห่งใดกันแน่ที่เข้าข่ายการเป็นจตุรทิศบริวารตามคติมณฑล ยิ่งไปกว่านั้น ด้วยความขาดแคลนหลักฐานทางเอกสารยืนยัน การเสนอข้อสรุปว่าวังใดวังหนึ่งทำหน้าที่เป็นจตุรทิศบริวารให้กับวังหลวงยังไม่อาจทำได้อย่างมีน้ำหนักเลย เป็นไปได้ว่า สำหรับพระนครแล้ว คติมณฑลถูกประยุกต์แต่เพียงในขอบเขตจำกัด กล่าวคือ ชั้นนำของสยามในยุคหนึ่งเลือกที่จะจับประเด็นเฉพาะลักษณะอันเป็นศูนย์กลางและ

บริวารมาเป็นกรอบโครงการวางผังพระนครเท่านั้น จึงเน้นการสร้างให้วังหลวงเป็นศูนย์กลางอันสมบูรณ์แบบ และให้วังรองอื่นๆ ทั้งหลายมีฐานะเป็นบริวาร โดยไม่สนใจที่จะสร้างจตุรทิศบริวาร

กระนั้นก็ตาม การประเมินเช่นนี้ออกจะเป็นการด่วนสรุปจนเกินไป อันจตุรทิศบริวารนั้นเป็นส่วนสำคัญของการวางผังภูมิภาคของรัฐในดินแดนสยามมาเนิ่นนานแล้ว ภายใต้โลกทัศน์ยุคก่อน ไม่เพียงพื้นที่เมือง เท่านั้น แต่ราชอาณาจักรซึ่งก่อร่างจากหัวเมืองน้อยใหญ่มากมายก็ถูกเปรียบเทียบให้เป็นเสมือนจักรวาลมณฑล ในแง่นี้ ราชธานีจึงถูกเปรียบเทียบให้เป็นเสมือนศูนย์กลางของจักรวาลมณฑลนั้น ขณะที่หัวเมืองสำคัญ 4 เมืองที่รายรอบราชธานีในสี่ทิศถูกกำหนดให้เป็นจตุรทิศบริวารของราชธานี ตามแบบแผนดังกล่าว รัฐสุโขทัยถือเอากรุงสุโขทัยเป็นศูนย์กลาง โดยมีเมืองลูกหลวง 4 เมืองที่ล้อมอยู่ในสี่ทิศ ได้แก่ ศรีสัชนาลัยทางเหนือ สองแควทางตะวันออก สระหลวงทางใต้ และซากังราวทางตะวันตก เป็นจตุรทิศบริวาร รัฐอยุธยาตอนต้นถือเอากรุงศรีอยุธยาเป็นศูนย์กลาง โดยมีเมืองลูกหลวง 4 เมืองที่ล้อมอยู่ในสี่ทิศ ได้แก่ ลพบุรีทางเหนือ นครนายกทางตะวันออก พระประแดงทางใต้ และสุพรรณบุรีทางตะวันตก เป็นจตุรทิศบริวาร เมืองลูกหลวงของทั้งสุโขทัย และอยุธยาต่างมีฐานะอันสำคัญยิ่งในโครงสร้างการปกครองของราชอาณาจักร จะเป็นรองก็แต่ราชธานีเท่านั้น เจ้าเมืองลูกหลวงล้วนเป็นพระราชวงศ์ชั้นสูง เช่น พระราชโอรส ทั้งสิ้น และมีอำนาจสิทธิขาดในการปกครองเมืองของตน การกำหนดระเบียบพื้นที่ระดับภูมิภาคให้สอดคล้องกับคติมณฑล ในทางหนึ่งคือการสนองความเชื่อทางศาสนา โดยการสร้างความกลมกลืนระหว่างโครงสร้างรัฐกับโครงสร้างจักรวาล ด้วยถือว่า การสร้างรูปกายภาพที่สะท้อนคติจักรวาลอย่างถูกต้องสมบูรณ์จะนำมาซึ่งความปกติสุขในสังคมตลอดไป เพราะได้ดำเนินไปตามครรลองของโครงสร้างแห่งจักรวาลอันเป็นสัจธรรมสูงสุด ขณะเดียวกัน ในอีกทางหนึ่ง การกระทำดังกล่าวก็มีผลส่งเสริมความมั่นคงของรัฐเป็นอย่างมาก ทั้งนี้เพราะเมืองลูกหลวงทำหน้าที่เป็นจตุรทิศบริบาล คอยปกป้องคุ้มครองและช่วยเหลือราชธานีในทางยุทธศาสตร์ ประโยชน์ในแง่นี้ดูจะมีความสำคัญเสียยิ่งกว่า เนื่องจากเกี่ยวข้องกับความปลอดภัยของราชอาณาจักรโดยตรง

เมื่ออย่างเข้า ปลายพุทธ ศตวรรษที่ 20 รัฐอยุธยาในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้ยุบเลิกเมืองลูกหลวงทั้งหมด และเปลี่ยนเมืองเหล่านี้เป็นเมืองจัตวาขึ้นตรงกับราชธานี เจ้าเมืองถูกลดฐานะเป็นผู้รั้งเมือง ไม่มีอำนาจในการปกครอง ต้องรับคำสั่งจากราชธานีเท่านั้น ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะในทางปฏิบัติ เมืองลูกหลวงเป็นแหล่งสะสมกำลังไพร่พลแหล่งใหญ่นอกราชธานี จึงมีอำนาจกล้าแข็ง จนเป็นภัยคุกคามต่อราชบัลลังก์ ในสมัยอยุธยาตอนต้น เจ้าเมืองลูกหลวงมักก่อกบฏอยู่เนืองๆ อย่างไรก็ตาม แม้เมืองลูกหลวงจะถูกลดฐานะและกลืนเข้าเป็นส่วนหนึ่งของมณฑลราชธานี แต่ลักษณะเมืองประจำทิศ หรือจตุรทิศบริวารยังคงอยู่ การเปลี่ยนแปลงรูปแบบการปกครองเมืองมิได้หมายความว่าบทบาทสำคัญของเมืองลูกหลวงเดิมเหล่านี้จะถูกยกเลิกไป

ด้วยแต่ประการใด หรืออีกนัยหนึ่ง การยุบเลิกฐานะเมืองลูกหลวงของเมืองทั้งสิ้น คือการกระทำที่มุ่งลดอำนาจของเจ้าเมือง แต่มิได้ตัดทอนพันธกิจของเมือง

รูป 8.6 แผนภูมิแสดงตำแหน่งเมืองลูกหลวงรอบกรุงศรีอยุธยา

ที่มา: <http://historyclubsite.forumotion.com/t114-topic>

การลดอำนาจของเมืองบริวารรอบราชธานี ทำให้อำนาจส่วนภูมิภาคเคลื่อนย้ายไปยังหัวเมืองใหญ่ที่อยู่ห่างราชธานีออกไป หรือที่เรียกว่าเมืองพระยามหานคร หัวเมืองใหญ่เหล่านี้ทำหน้าที่เป็นปราการคุ้มกันราชธานีรอบนอก และถูกเลื่อนชั้นให้เป็นเมืองบริวารสำคัญทดแทนเมืองลูกหลวงเดิม ในสมัยอยุธยาตอนปลาย หัวเมืองใหญ่ที่ว่ามี ได้แก่ หัวเมืองชั้นเอก เช่น พิษณุโลกทางเหนือ และนครศรีธรรมราชทางใต้ หัวเมืองชั้นโท เช่น พิมายทางตะวันออก และราชบุรีทางตะวันตก เป็นต้น หัวเมืองชั้นเอกมีความสำคัญมากในโครงสร้างการปกครองส่วนภูมิภาค ด้วยแต่ละหัวเมืองต่างมีหัวเมืองชั้นต่ำลงไปเป็น บริวารอีกที จึงเป็นศูนย์ที่มีอำนาจมากรองจากราชธานี ในแง่ความเชื่อ หัวเมืองชั้นเอกเป็นเสมือนจักรวาลมณฑลย่อยภายในจักรวาลมณฑลใหญ่ที่มีศูนย์กลางอยู่ที่ราชธานี หากพิจารณาตำแหน่งที่ตั้งของหัวเมืองใหญ่เหล่านี้ จะพบว่ามีลักษณะประจำสี่ทิศละม้ายกับรูปแบบจตุรทิศบริวารเช่นกัน จึงอาจมองได้ว่า จตุรทิศบริวารในสมัยนี้ได้ขยายวงออกไปอีกชั้นหนึ่ง หัวเมืองดังกล่าวมีความสำคัญยิ่งในการค้ำจุนอำนาจของราชอาณาจักร ความสำคัญที่ว่าปรากฏชัดในเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์อย่างน้อย 2 ครั้ง ครั้งหนึ่ง ปรากฏราว ปลายพุทธ ศตวรรษที่ 23 ในเวลานั้น นโยบายส่วนภูมิภาคของราชวงศ์บ้านพลูหลวงมุ่งกดขี่ กีดกัน ทอดทิ้ง และแบ่งแยกหัวเมืองต่างๆ เพื่อป้องกันมิ

ให้บรรดาหัวเมืองมีความเข้มแข็ง ไม่ว่าจะเป็นในทางเศรษฐกิจหรือการเมือง จนสามารถท้าทายอำนาจ ส่วนกลาง ทั้งยังป้องกันมิให้เหล่าหัวเมืองสมคบกันก่อกบฏ นโยบายดังกล่าวประสบผลสำเร็จตามความมุ่งหมายเป็นอย่างดี หัวเมืองต่างๆ ทั้งรวมตัวกันไม่ติด และไม่เข้มแข็งพอที่จะต่อกรกับกรุงศรีอยุธยา อย่างไรก็ตาม นโยบายเดียวกันนี้กลับส่งผลลบต่อความมั่นคงของรัฐ การกีดกันและทอดทิ้งหัวเมือง ทั้งในทางเศรษฐกิจ และการเมือง เป็นตัวผลักดันให้หัวเมืองต่างๆ เอาใจออกห่างจากราชธานี ในช่วงท้ายของราชวงศ์บ้านพลูหลวง หัวเมืองใหญ่น้อยเป็นอันมากได้แยกตัวออกไปจากราชอาณาจักร ครั้นเมื่อหัวเมืองใหญ่อย่างพิษณุโลก พิมาย และนครศรีธรรมราชตีตัวออกห่าง กรุงศรีอยุธยาก็กลายเป็นนครที่โดดเดี่ยวและอ่อนแอ อำนาจ รัฐนอกอาณาเขตราชธานีแทบจะหมดไปโดยสิ้นเชิง ในต้นพุทธศตวรรษที่ 24 พม่ายกทัพใหญ่มารุกราน ในยามนั้น สยามขาดไร้ซึ่งแนวหัวเมืองหน้าด่านที่จะต้านทานกำลังข้าศึกมิให้รุกคืบมาประชิดราชธานี ผลก็คือ ทัพพม่าเข้าล้อมกรุงไว้ได้ หลังจากถูกปิดล้อมนานกว่าสองปี ฝ่ายสยามก็หมดกำลัง และกรุงศรีอยุธยาแตกในที่สุด⁴

เหตุการณ์อีกเหตุการณ์ปรากฏใน สมัยธนบุรี ครั้งสยามเผชิญศึกอะแซหุ่นกี้ ในคราวนั้น พม่ายกทัพใหญ่มาทางเหนือ และทำลายหัวเมืองเหนือส่วนใหญ่ย่อยยับ กำลังหน้าด่านสำคัญของสยามที่พิษณุโลกไม่อาจต้านทานทัพพม่าไว้ได้ จึงต้องล่าถอยลงมายังธนบุรี ทัพพม่ารุกคืบลงได้จนถึงอุทัยธานี ก็มีอันต้องยกกองกลับไปเอง ด้วยบ้านเมืองของตนเกิดเหตุระส่ำระสาย แม้ว่าในศึกใหญ่ครั้งนี้ สยามจะรักษากรุงไว้ได้ แต่ก็ต้องสูญเสียแนวป้องกันราชอาณาจักรทางตอนเหนือไปอย่างหมดรูป เพราะกองทัพพม่าได้ทำลายหัวเมืองทางเหนือไปจนแทบหมดสิ้น ภายหลังศึกครั้งนั้น หัวเมืองทางเหนือเป็นจำนวนมากถูกทิ้งร้าง บางแห่งที่ตั้งขึ้นใหม่ได้ก็มิได้พื้นตัวเหมือนดังเดิม เมื่อพึ่งพาแนวป้องกันทางเหนือไม่ได้ พระเจ้าตากจึงทรงดำเนินนโยบายเพิ่มความเข้มแข็งหัวเมืองชั้นใน โดยเฉพาะเมืองธนบุรีเอง มีการกวาดผู้คนลงมาที่ภาคกลางและเมืองธนบุรีเป็นจำนวนมากเพื่อเสริมกำลังให้พื้นที่ชั้นใน การร่วรงโรยของหัวเมืองทางเหนือกระทบกระเทือนพระราชอำนาจของพระเจ้าตากโดยตรง อันเจ้าเมืองของหัวเมืองทางเหนือนั้นล้วนแต่เป็นพรรคพวกที่ภักดีต่อพระเจ้าตากที่คอยค้ำจุนระบอบการปกครองของพระองค์ การล้มหายของหัวเมืองเหล่านี้เท่ากับการสูญเสียไพร่สมในสังกัดของเจ้าเมือง การสูญเสียไพร่สมเท่ากับการลดทอนอำนาจของเจ้าเมือง ความถดถอยของอำนาจเจ้าเมืองกลุ่มดังกล่าวจึงเท่ากับการเสื่อมในพระราชอำนาจของพระเจ้าตากไปโดยปริยาย ในปี พ.ศ. 2324 เจ้าพระยาจักรีก่อการรัฐประหาร ในยามนั้น พระเจ้าตากมีกำลังสนับสนุนเพียงน้อยนิดจนไม่อาจต้านทานกองกำลังฝ่ายรัฐประหารได้ เจ้าพระยาจักรียึดอำนาจได้สำเร็จและปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์สยามพระองค์ใหม่ในที่สุด⁵

⁴ เรียบเรียงจาก นิธิ เอียวศรีวงศ์, *การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี* (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน, 2550)

⁵ เรียบเรียงจาก เรื่องเดียวกัน.

เหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ทั้งสองครั้งดังกล่าวแสดงให้เห็นชัดถึงความสำคัญยิ่งยวดของหัวเมืองสำคัญต่อราชอาณาจักร ในเหตุการณ์แรก การตีตัวออกห่างจากราชธานีของหัวเมืองสำคัญนำไปสู่การล่มสลายของรัฐอยุธยา ส่วนในเหตุการณ์ที่สอง ความเสื่อมของหัวเมืองสำคัญส่งผลกระทบต่อเมืองเนื่องจากรอบพระเจ้านครต้องล่มสลาย ชนชั้นนำของรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งล้วนมีประสบการณ์ร่วมกับเหตุการณ์ดังกล่าวด้วยตนเอง ย่อมตระหนักถึงความจำเป็นของระบบหัวเมืองต่อความอยู่รอดของราชธานีเป็นอย่างดี ดังนั้น คติมณฑลซึ่งเสนอระเบียบพื้นที่ว่าด้วยศูนย์กลางที่ได้รับการส่งเสริมและคุ้มกันโดยระบบบริวาร จึงน่าจะส่งอิทธิพลต่อทัศนะของชนชั้นนำเหล่านี้ ในแง่นี้ ไม่น่าจะเป็นไปได้ที่แบบแผนจตุรทิศบริวารซึ่งเป็นมูลฐานของคติมณฑลจะถูกละเลย

ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ระเบียบการปกครองส่วนภูมิภาคคงดำเนินรอยตามรูปแบบที่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ทว่านโยบายต่อหัวเมืองมิได้มีลักษณะกดขี่ กีดกัน และแบ่งแยกอย่างยิ่งยวดเยี่ยงที่รัฐบาลราชวงศ์บ้านพลูหลวงถือปฏิบัติ ว่าไปแล้ว แนวปฏิบัติของการปกครองส่วนภูมิภาคในสมัยนี้พึงเทียบเคียงได้กับแนวปฏิบัติดั้งเดิมที่เริ่มในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ⁶ กรุงเทพมหานครมีหัวเมืองจัตวาซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของมณฑลราชธานีล้อมรอบ นอกมณฑลราชธานีออกไปเป็นเมืองพระยามหานครซึ่งจัดลำดับตามระยะห่างจากราชธานีเป็นหัวเมืองชั้นในและหัวเมืองชั้นนอก หัวเมืองใหญ่ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ยังคงความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนกว่าที่เป็นมาในยุคสมัยก่อนหน้า ดังจะเห็นได้จากเหตุวิกฤตคราวสงครามเก้าทัพ ที่ทัพสยามสามารถยับยั้งทัพใหญ่ของพม่าที่รุกมาพร้อมๆ กันในหลายทิศทางโดยอาศัยการต้านทานตามแนวหัวเมืองใหญ่ต่างๆ

จาก ข้อมูล ข้างต้น อาจพอสรุปได้ว่า ในระดับภูมิภาค คติมณฑลเป็นกรอบการจัดระเบียบพื้นที่ของราชอาณาจักรเสมอมา การจัดระเบียบพื้นที่ในลักษณะดังกล่าวเป็นไปเพื่อสนองทั้งความเชื่อเชิงศาสนา และความจำเป็นด้านความมั่นคงไปพร้อมๆ กัน ความจำเป็นด้านความมั่นคงนั้นมีความสำคัญยิ่งยวด เนื่องจากเกี่ยวข้องกับสถานะทางการเมืองของรัฐ

ในอีกปลายหนึ่งของการพิจารณาเชิงพื้นที่ ซึ่ง มุ่งศึกษาสถานที่เฉพาะและตัวสถาปัตยกรรม คติมณฑลปรากฏชัดแจ้งในงานทางศาสนาอย่างพระอารามหลวง นับแต่สมัยต้นอยุธยาเรื่อยมา วัดสำคัญๆ ของสยามล้วนมีการจัดวางผังตามคติมณฑลทั้งสิ้น วัดสำคัญสมัยก่อนรัตนโกสินทร์ เช่น วัดพระศรีมหาธาตุ ทั้งที่กรุงศรีอยุธยา สุโขทัย พิษณุโลก นครศรีธรรมราช และวัดไชยวัฒนาราม ต่างมีพระสถูปใหญ่เป็นประธาน รายล้อมด้วยสถูปรองประจำสี่ทิศและระเบียบคด วัดในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เช่น วัดสุทัศน์ และวัดพระเชตุพน มีโบสถ์หรือ

⁶ จักร พันธุ์ชูเพชร, การเมืองการปกครองไทย: จากยุคสุโขทัยสู่สมัยทักษิณ (กรุงเทพมหานคร: Punch Group: 2551)

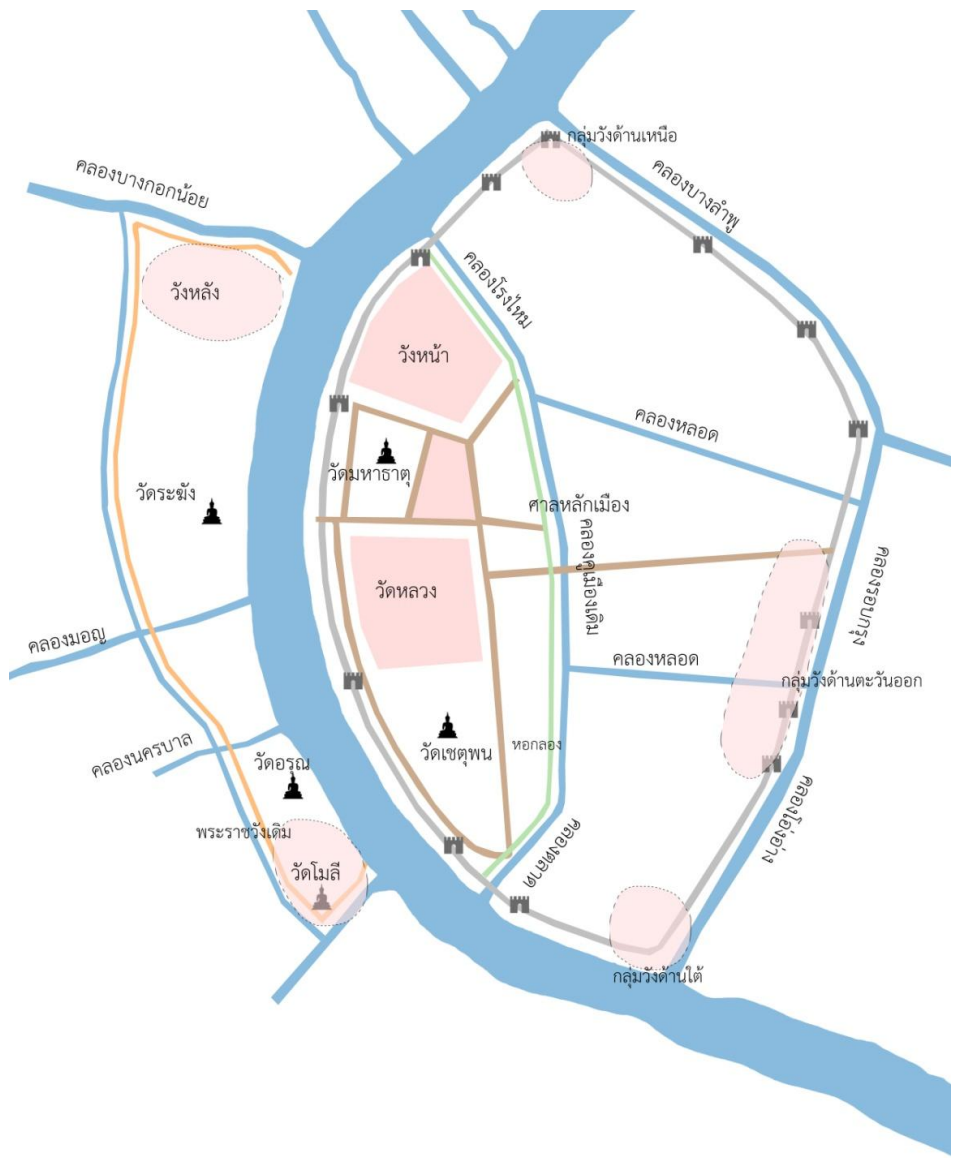
วิหารเป็นประธาน รายรอบด้วยวิหารรองประจำสี่ทิศและระเบียงคด ลักษณะผังดังกล่าวย่อ ่อมบ่งชี้ถึงการจำลองจักรวาลมณฑลลงบนพื้นที่พุทธาวาสอย่างไม่ต้องสงสัย (สำหรับประเด็นนี้ จะได้มีการขยายความในลำดับต่อไป) การจัดระเบียบพื้นที่ตามคติมณฑลในพระอารามเหล่านี้เป็นไปเพื่อสนองความเชื่อทางศาสนา มากกว่าอะไรอื่น ประโยชน์ใช้สอยใดๆ ที่ปรากฏ เช่น การใช้เป็นลานเวียนเทียน และการประกอบกิจของสงฆ์ ล้วนเกิดขึ้นในกรอบของพิธีกรรมทางศาสนาทั้งสิ้น ในแง่นี้ คติมณฑลที่ประยุกต์ใช้ในระดับสถานที่จึงทำหน้าที่แต่ในเชิงสัญลักษณ์ ทว่ามีได้ตอบความจำเป็นด้านอื่น อย่างเช่นในกรณีการวางผังภูมิภาคที่ความจำเป็นด้านความมั่นคงต่อกำหนดความชอบของการสร้างจักรวาลมณฑล

การอธิบายที่ผ่านมาบ่งชี้ว่า คติมณฑลปรากฏร่องรอยอยู่ในการวางผังกายภาพในทั้งระดับมหภาค อันหมายถึงผังภูมิภาค และระดับจุลภาค อันหมายถึงผังสถานที่ ในแง่นี้ ออกจะเป็นเรื่องชวนสงสัยเกินกว่าจะละเลย หากคติมณฑลเกิดขาดหายไปผังระดับเมืองซึ่งเป็นปริมณฑลกึ่งกลางระหว่างภูมิภาคกับสถานที่ และมีความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าปริมณฑลในระดับที่เหนือขึ้นไปและต่ำลงมาดังกล่าว ในการพิจารณาลึกลงไปในรายละเอียดถึงตำแหน่งทางภูมิศาสตร์และลักษณะทางกายภาพของวังเป็นแห่งๆ ไป รวมถึงสถานะทางสังคมการเมืองของผู้ครอบครองวังนั้นๆ จะพบว่า ในบรรดาวังทั้งหลาย หากไม่นับวังหน้า (ความพิเศษของวังหน้าจะได้อธิบายในหัวข้อถัดไป) จะมีอยู่ 4 วังที่มีลักษณะโดดเด่นกว่าวังอื่นๆ วังเหล่านี้ ซึ่งได้แก่ วังหลัง พระราชวังเดิม วังริมป้อมพระสุเมรุ และวังริมป้อมจักรเพชร ตั้งประจำตำแหน่งมุมเมืองสี่ทิศ ตรงบริเวณที่ลำคลองสายสำคัญสลับกับแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งเป็นทั้งจุดยุทธศาสตร์และแหล่งชุมนุมชนของพระนคร ผู้ครองวังครองสถานภาพในลำดับขั้นต้นๆ ของโครงสร้างทางสังคมของสยาม ผู้ครองวังเหล่านี้มีเพียงเป็นเจ้านายระดับสูงโดยฐานันดรศักดิ์ แต่ยังคงดำรงตำแหน่งเจ้ากรมคุมไพร่พลกองใหญ่ อันเป็นกำลังสำคัญของกองทัพสยาม ดังนั้นจึงอยู่ในฐานะโดดเด่นในการปกป้องพระนครจากภัยคุกคามทางทหารภายนอก

ในสมัยรัชกาลที่ 1 วังหลังตั้งอยู่ บริเวณที่คลองบางกอกน้อยบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข ผู้ปกครองซึ่งมีอำนาจสูงสุดเป็นลำดับที่สามของสยามรองจากพระมหากษัตริย์และกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ทรงเป็นพระโอรสองค์ใหญ่ใน สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุทนต์ พระเชษฐภคินีพระองค์ใหญ่ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

พระราชวังเดิมตั้งอยู่บริเวณที่คลองบางกอกใหญ่บรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นที่ประทับของ พระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ตั้งแต่ก่อนพระองค์จะทรงดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราช กระทั่งขึ้นครองราชย์เป็น

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระราชวังแห่งนี้เป็นที่ประทับของว่าที่พระมหากษัตริย์ ปรากฏหลายพระองค์ เช่น สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจุฑามณี (ทรงขึ้นเป็นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว) พระองค์เจ้ายอดยิ่งยศบรรราโชรสรัตนราชกุมาร (ทรงขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ) สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎ (ทรงขึ้นเป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) พระราชวังเดิมมีลักษณะเป็นปราการระวางสี่กั๊กอันโดดเด่นเนื่องจากตั้งอยู่ชิดกับป้อมวิไชยประสิทธิ์ ซึ่งเป็นป้อมค่ายแบบยุโรปที่มั่นคง แข็งแรงที่สุดในพระนครสมัยนั้น

รูป 8.7 แผนผังแสดงตำแหน่งวังหลวงและวังสำคัญประจำถิ่นมือง ในสมัยรัชกาลที่ 1

วังริมป้อมพระสุเมรุตั้งอยู่บริเวณที่คลองรอบกรุงบรรจบแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงจักรเจษฎา พระอนุชาต่างพระราชมารดา กับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก วังริมป้อมจักรเพชร ตั้งอยู่บริเวณที่คลองรอบกรุงข้างใต้ บรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ โอรสของ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอเจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ พระเชษฐภคินีพระองค์รองในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

ในสมัยรัชกาลที่ 1 ผู้ครองวังทั้งสี่มีคุณสมบัติพ้องกันสี่ประการ ประการแรกคือเป็นเจ้านายฝ่ายวังหลวง ประการที่สอง มีสายสัมพันธ์ใกล้ชิดกับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ประการที่สาม เป็นเจ้านายทรงกรมระดับกรมหลวงขึ้นไป ประการที่สี่ เป็นผู้ควบคุมกำลังไพร่พลจำนวนมาก จะด้อยกว่าก็แต่วังหลวงกับวังหน้า

อันที่จริง พระนิเวศน์เดิมก็มีความสำคัญเสมอหน้าวังจตุรทิศบริวาร โดยเฉพาะ ว่าจะเมื่อเทียบกับวังสำคัญตรงปากคลองรอบกรุงข้างเหนือและข้างใต้ ด้วยเพราะเป็นที่ประทับของเจ้านายชั้นสูง เช่น เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร เจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์ และเจ้าฟ้ากรมขุนธิดาสุพรรณบุรี อย่างไรก็ตาม วังแห่งนี้ดูจะด้อยคุณสมบัติการเป็นจตุรทิศบริวารด้วยเหตุผลสองประการ ประการแรก แม้พระนิเวศน์เดิมจะตั้งอยู่ในแนวรับเข้าศึกที่รุกมาจากทางตะวันตก แต่ย่านที่ตั้งตรงบริเวณปากคลองมอญ ก็ได้มีความอ่อนไหวในเชิงยุทธศาสตร์เท่าย่านที่ตั้งของวังสำคัญอีกสี่แห่ง ประการที่สอง พระนิเวศน์เดิมเกี่ยวโยงกับเจ้านายฝ่ายวังหน้า มากกว่าฝ่ายวังหลวง เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ซึ่งถือเป็นเจ้านายฝ่ายวังหลวง ทรงประทับอยู่ที่วังนี้เพียงราว 3 ปีในช่วงต้นรัชกาลที่ 1 เจ้านายอีก 2 พระองค์ต่อมาที่ประทับที่วังนี้ล้วนสัมพันธ์กับฝ่ายวังหน้า เจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์ ทรงดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในสมัยรัชกาลที่ 2 เจ้าฟ้ากรมขุนธิดาสุพรรณบุรี ทรงเป็นราชโอรสองค์ใหญ่ในเจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์ ลักษณะการเป็นวังฝ่ายวังหน้าถูกเน้นย้ำอย่างเด่นชัดเมื่อ เจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์ ขณะดำรงตำแหน่ง กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทรงสร้างวัง 3 วังใกล้ๆ พระนิเวศน์เดิม พระราชทานแก่พระราชโอรสร่วมเจ้าจอมมารดาเดียวกัน

ด้วยตำแหน่งยุทธศาสตร์ประจำสี่มุมเมือง ฐานะของผู้ครองวัง และการเป็นแหล่งสะสมไพร่พล วังทั้งสี่จึงเปรียบเคียงได้กับจตุรทิศบริวารของพระนคร หรือจตุรทิศบริวารของวังหลวง ในแง่นี้ ย่อมมองได้ว่า คติมณฑลในรูปแบบจตุรทิศบริวารปรากฏร่องรอยในระดับเมือง เช่นเดียวกับในระดับภูมิภาคและในระดับสถาน地在พระนคร ในระดับนี้ คติมณฑลสนองทั้งความเชื่อทางศาสนา และความจำเป็นด้านความมั่นคงไปพร้อมๆ กัน เป็นที่น่าสังเกตว่า วังจตุรทิศบริวารแม้จะประจำตามสี่มุมเมือง แต่ก็มิได้ตั้งอยู่ตามทิศทั้งสี่คือ เหนือ ใต้ ตะวันออก ตะวันตก ดังแบบแผนที่เคยปฏิบัติในระดับภูมิภาค วังหลังนั้นตั้งอยู่ทางตะวันตกเฉียงเหนือ

พระราชวังเดิมทางตะวันตกเฉียงใต้ วังริมป้อมพระสุเมรุทางเหนือ และวังริมป้อมจักรเพชรทางใต้ จะเห็นได้ว่าชายพระนครด้านตะวันตกมีวังใหญ่ประจำถึง 2 วัง ขณะที่ชายพระนครด้านตะวันออกกลับไม่มีวังสำคัญใดๆ ตั้งอยู่เลย ที่เป็นเช่นนี้มีอาจหาคำอธิบายได้ง่ายนัก เพราะปราศจากหลักฐานชั้นต้นยืนยันในทางใดทางหนึ่ง แต่หากประมวลจากบริบทแวดล้อม คำอธิบายหนึ่ง ที่พอจะมีน้ำหนักคือการเน้นการระวังภัยคุกคามจากทิศตะวันตก ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นั้น พม่าซึ่งเป็นมหาอำนาจที่เข้มแข็งที่สุดในภูมิภาคพยายามปราบสยามให้ได้รับคาบ จึงจัดทัพเข้ามารุกรานอยู่เสมอ ความเปลี่ยงปล้ำใดๆ ที่เกิดขึ้นในการรับศึกอาจส่งผลกระทบรุนแรงถึงขั้นการล่มสลายของราชอาณาจักรได้ ด้วยเหตุที่ทัพพม่ามักเคลื่อนเข้ามาทางตะวันตก แนวป้องกันพระนครทางด้านตะวันตกจึงจำเป็นต้องเข้มแข็งเป็นพิเศษ แม้การศึกษาทางด้านตะวันออกกับเขมรและญวนจะมีอยู่เสมอ แต่ทัพเขมรและญวนไม่เคยมีกำลังแกร่งถึงกับรุกเข้าประชิดพระนครได้เลย การศึกด้านตะวันออกมักเป็นการรุกของทัพสยามเข้าไปในเขมรเสียเป็นส่วนใหญ่ ในแง่นี้ การทุ่มเทกำลังที่ออกจะจำกัดในขณะนั้นไปประจำจุดยุทธศาสตร์ด้านตะวันตกของพระนคร จึงเป็นตรรกะที่สอดคล้องกับสถานการณ์

ในรัชกาลที่ 2 ด้วยเหตุปัจจัยที่เปลี่ยนแปลงไป แบบแผนจตุรทิศบริวารอย่างที่ พบได้ในสมัยรัชกาลที่ 1 ค่อยลงเลือนไป วังหลังถูกยุบเลิกหลังจากที่ไม่มีการแต่งตั้งตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขอีกต่อไป และถูกแบ่งแยกเป็นวังเล็กๆ 3 วัง ใช้เป็นที่ประทับของเชื้อสายเจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์ กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข วังสามแห่งนี้ได้แก่ วังน้อย ครองแปลงที่ดินซีกเหนือของวังหลัง เป็นที่ประทับของกรมหมื่นนเรศโรยดี วังกลาง ครองแปลงที่ดินตรงกลางของวังหลัง เป็นที่ประทับของกรมหลวงเสนีย์บริรักษ์ และวังใหญ่ ครองแปลงที่ดินซีกใต้ของวังหลัง เป็นที่ประทับของกรมหมื่นนราเทเวศร์ เห็นได้ว่าองค์ประกอบจตุรทิศบริวารของพระนครมีอันต้องขาดพร่องไปตั้งแต่ปลายสมัยรัชกาลที่ 1 หรือเพียง 24 ปีหลังการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์

ในสมัยรัชกาลที่ 3 แบบแผนจตุรทิศบริวารบิดรูปไปจาก ที่เคยเป็นในสมัยรัชกาลที่ 1 ยิ่งขึ้น สถานการณ์การเมืองระหว่างประเทศในสมัยนั้น ภัยคุกคามทางตะวันตกยุติลง เมื่ออังกฤษผนวกพม่าเข้าเป็นอาณานิคมของตนได้สำเร็จ โดยเริ่มจากการยึดดินแดนส่วนใหญ่ของแม่น้ำสาละวินในปี พ.ศ. 2369 แล้วขยายไปครองพม่าทั้งหมดในต้นพุทธศตวรรษที่ 25 อย่างไรก็ตาม ภัยคุกคามกลับประทุขึ้นทางด้านตะวันออก เมื่อสยามเปิดศึกกับญวนและกบฏเขมรในดินแดนเขมร ในปี พ.ศ. 2376 ศึกครั้งนี้ยืดเยื้อกินเวลานานถึง 14 ปี ในช่วงทำศึก รัฐบาลสยามได้ชุดคลองแสนแสบต่อจากคลองมหานาค ไปออกแม่น้ำบางปะกง เพื่ออำนวยความสะดวกแก่การขนส่งอาวุธยุทธภัณฑ์ กำลังรบ และเสบียงอาหารไปยังสมรภูมิ ในช่วงเดียวกันนี้ ได้มีการสร้างวังขึ้นใหม่ 2 กลุ่ม ได้แก่กลุ่มวังบริเวณประตูสำราญราษฎร์ และกลุ่มวังบริเวณประตูสะพานหิน ตั้งอยู่ตามแถบชายพระนครด้านตะวันออก การสร้างวังทั้งสองกลุ่มนี้มีจุดประสงค์หลักเพื่อเป็นปราการระวังศึกที่อาจมาประชิดด้าน

ตะวันออก เจ้านายผู้ครองวังเหล่านี้ล้วนเป็นราชวงศ์ชั้นสูงฝ่ายวังหลวง ระดับพระเจ้าน้องยาเธอ หรือพระเจ้าหลานเธอ ที่ได้รับการไว้วางพระราชหฤทัยจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในแง่นี้ จตุรทิศบริวารดูจะสูญเสียแบบแผนไปจนแทบไม่เหลือร่องรอย ในสมัยรัชกาลที่ 3 วังหลังถูกทิ้งร้าง เชื้อสายกรมพระราชวังหลังไม่มีกำลังดูแลรักษาวังได้ กระทั่ง ต้นพุทธ ศตวรรษที่ 25 สมัยรัชกาลที่ 5 วังใหญ่และวังกลางถูกปรับเปลี่ยนเป็นโรงพยาบาลศิริราช ส่วนวังน้อยถูกปรับเปลี่ยนเป็นสถานีรถไฟธนบุรี วังริมป้อมพระสุเมรุ และวังริมป้อมจักรเพชร โดยความสำคัญลง สังเกตได้จากการที่ผู้ครองวังเป็นเจ้านายในระดับรองกว่าเจ้านายที่ครองวังในสมัยรัชกาลที่ 1 อย่างไรก็ตาม พระราชวังเดิมยังดำรงฐานะความสำคัญไม่เปลี่ยนแปลง ด้วยคงใช้เป็นที่พักของเจ้านายระดับสูงในสายที่เข้าชายใต้ขึ้นครองราชย์หรือเป็นพระมหากษัตริย์ อันได้แก่ เจ้าฟ้ามงกุฎ และเจ้าฟ้าจุฑามณี

8.4 ระบบศูนย์กลางคู่

ทั้งระบบสามวังและคติมณฑลต่างสร้างแบบแผนการวางผังพระนครที่มีวังหลวงเป็นศูนย์กลาง เท่ากับว่า แบบผังระบบสามวังและคติมณฑลมีศูนย์กลางร่วมกัน ในแง่นี้ วังหลวงจึงเสมือนเป็นศูนย์กลางโดดของพระนคร อย่างไรก็ตาม แบบแผนดังกล่าวเกี่ยวข้องกับวังเพียงจำนวนน้อยเท่านั้น หากพิจารณาดำแหน่งที่ตั้งของวังต่างๆ ในพระนครประกอบกับผู้ครอบครองวัง ดังที่ได้เกริ่นไว้ก่อนหน้า ก็จะพบว่า วังหลวงมิได้เป็นเพียงศูนย์กลางเดียวในผังพระนคร แม้ในทางทฤษฎี วังทุกวังในพระนครจะอยู่ในฐานะบริวารของวังหลวง ทว่าในทางปฏิบัติ มีวังจำนวนไม่น้อยที่ผูกพันกับวังหน้าเป็นพิเศษ วังเหล่านี้ได้แก่ กลุ่มวังทางด้านตะวันออกของวังหน้า วังในเขตพระนครชั้นนอกข้างเหนือ พระนิเวศน์เดิมและวังรอบๆ พระนิเวศน์เดิม ซึ่งล้วนใช้เป็นที่พักของเจ้านายชั้นสูงฝ่ายวังหน้าทั้งสิ้น ฉะนั้นจึงมองได้ว่า พระนครมีศูนย์กลางที่เห็นประจักษ์อยู่ 2 ศูนย์ด้วยกัน

ลักษณะดังกล่าว พอจะอธิบายได้ด้วยกรอบคิดคติมณฑล กล่าวคือ วังหลวงดำรงฐานะศูนย์กลางของปริมณฑลพระนคร ส่วนวังหน้าเป็นบริวารของวังหลวงที่มีความสำคัญเหนือกว่าบริวารอื่นๆ วังหน้านั้นมีบริวารเป็นของตน บริวารเหล่านี้ทำหน้าที่เหมือนกับที่บริวารของวังหลวงปฏิบัติต่อวังหลวง ในแง่นี้ วังหน้าและบริวารของตนเปรียบเสมือนมณฑลย่อยในมณฑลใหญ่ อันที่จริง แบบแผนเชิงซ้อนของมณฑล ที่บริวารของมณฑลหนึ่งมีลักษณะเป็นมณฑลในตัว และบริวารที่เป็นมณฑลในตัวนั้นก็ยังมีบริวารที่มีลักษณะเป็นมณฑลในตัวต่อเนื่องไปเรื่อยๆ นั้นเป็นแบบแผนพื้นฐานของคติมณฑล ดังที่ได้อภิปรายไว้แล้วในบท ก่อน แบบแผนดังกล่าวปรากฏชัดในผังภูมิภาคของราชอาณาจักรนับแต่สมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถลงมา กล่าวคือ ในปริมณฑลราชอาณาจักร ราชธานีเป็นศูนย์กลางที่บริวารเป็นหัวเมืองต่างๆ หัวเมืองเหล่านี้มิได้มีฐานะเท่าเทียมกัน หัวเมืองเอกมีความสำคัญเหนือกว่าหัวเมืองอื่นๆ และมีบริวารของตนเองเป็นเมืองเล็กเมืองน้อยที่

ตั้งอยู่โดยรอบ หัวเมืองเอกและบริวารของตนประกอบกันขึ้นเป็นปริมณฑลหนึ่ง นอกจากนี้ ในแต่ละหัวเมือง ก็มีลักษณะเป็นมณฑลเช่นกัน หัวเมืองหนึ่งๆ จะมีตัวเมืองเป็นศูนย์กลาง และมีชุมชนหมู่บ้านรอบๆ เป็นบริวาร เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงเป็นเรื่องสมเหตุสมผลที่จะอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างวังหลวงและวังหน้าภายใต้กรอบคิดดังกล่าว

รูป 8.8 แผนผังแสดงตำแหน่งวังบริวารของวังหลวงและวังหน้า ในสมัยรัชกาลที่ 1

อย่างไรก็ตาม ในสถานการณ์จริง กรอบคิดตามคติมณฑลเสนอคำอธิบายที่หากถูกต้อง ก็เป็นเฉพาะแต่ในเชิงทฤษฎีเท่านั้น แทบตลอดสมัยรัตนโกสินทร์ วังหลวงกับวังหน้าต่างมีอำนาจและมีเทียมเทียบกัน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก กับกรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาททรงเป็นพี่น้องร่วมบิดามารดาเดียวกัน พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย กับกรมพระราชวังบวรมหาเสนาอนุรักษ์ทรงเป็นพี่น้องร่วมชนกชนนีเดียวกัน คือพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กับกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ ทรงมีควา มสัมพันธ์แบบ ลูกหลานกัน โดยกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพทรงมีศักดิ์เป็นลูก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นพี่น้องร่วมบิดามารดาเดียวกัน คู่พระมหากษัตริย์กับพระมหากษัตริย์ต่างล้วนมีความสัมพันธ์ทางสายเลือดที่ ใกล้ชิด จึงผูกพันกันในลักษณะญาติโยม มากกว่านายบ่าว อีกทั้ง พระมหากษัตริย์เป็นนายทัพที่เข้มแข็ง และควบคุมกองกำลังขนาดใหญ่ตั้งแต่ก่อนที่จะเข้ารับตำแหน่งวังหน้า จึงย่อมเป็นผู้ที่มีฐานอำนาจและพวกพ้องสนับสนุนมากไม่แพ้พระมหากษัตริย์

ความทัดเทียมกันในอำนาจบารมีของพระมหากษัตริย์และพระมหากษัตริย์ ปรากฏเห็นได้ในแบบผังและสถาปัตยกรรมของวังหลวงและวังหน้า วังหลวงและวังหน้าต่างองค์ประกอบทางกายภาพเกือบเสมอกันในฐานานุศักดิ์ ทั้งในแง่ขนาดอาณาบริเวณ แบบผังที่แบ่งเป็นเขตพระราชฐานชั้นนอกชั้นในเป็นสัดส่วน ลักษณะปราสาทราชมณเฑียร และการมีวัดภายในกำแพงพระราชวัง นอกจากนี้ ความทัดเทียมยังแสดงออกทางรายได้ จำนวนไพร่พลและข้าราชการในสังกัด รวมทั้งอาวุธยุทโธปกรณ์ ซึ่งทั้งสองวังครอบครองในปริมาณใกล้เคียงกัน

ลักษณะดังว่านี้ ทำให้มองได้ว่า แบบผังอีกแบบที่ซ้อนทับ อยู่ในพระนครคือ แบบผังศูนย์กลางคู่ ซึ่งหมายถึงศูนย์กลางแต่ละแห่ง มีความเป็นอิสระจากกันในระดับหนึ่ง ทั้งยังแข่งขันอำนาจบารมีกันอยู่ในที่ ศูนย์กลางทั้งสอง ไม่จำเป็นจะต้องเสมอเหมือนกันโดยสมบูรณ์ ศูนย์กลางหนึ่งอาจใหญ่กว่า หรืออยู่ในฐานะเหนือกว่าอีกศูนย์กลางหนึ่งก็ได้ แต่กระนั้น ศูนย์กลางที่ใหญ่กว่าหรือเหนือกว่า ก็หาได้มีอำนาจครอบงำศูนย์กลางที่ด้อยกว่าอย่างเบ็ดเสร็จไม่ ความขัดแย้งระหว่างสองศูนย์กลางเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นได้เสมอ จึงมีความเสี่ยงอยู่ตลอดเวลา เช่นกันที่จะเกิดการปะทะกัน ในสมัยรัตนโกสินทร์ เหตุตั้ง เกรียดและหวาดระแวงระหว่างวังหลวงกับวังหน้าเกิดขึ้นอยู่เนืองๆ ในแทบทุกรัชกาล เหตุส่วนใหญ่สามารถคลี่คลายไปได้ ไม่ลุกลามใหญ่โต กระทั่งถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การปฏิรูปราชการแผ่นดินขนานใหญ่ที่ริเริ่มโดยพระองค์ นำมาซึ่งความขัดแย้งระหว่ างวังหลวงกับวังหน้าที่หนักหนาถึงขั้นวิกฤต ในตอนนั้น วังหน้าและวังหลวงต่างเรียกระดมพลประจันหน้ากัน เหตุการณ์ยิ่งล่อแหลมขึ้นเมื่ออังกฤษเริ่มเข้ามาแทรกแซง อย่างไรก็ตาม

หลังจากที่สองฝ่ายเจรจาประนีประนอมกัน วิกฤตก็ยุติในเวลาอันสั้น กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญทรง ได้รับพระราชทานพระเกียรติยศเหมือนที่เป็นมา แต่ถูกจำกัดไพร่พลล้อมวังและยุทธโศภณลงเหลือเท่าที่จำเป็น หลังจากที่ดินกรมพระราชวังวิไชยชาญสิ้นพระชนม์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยุบเลิกตำแหน่งพระมหาอุปราช และกำหนดตำแหน่งมกุฎราชกุมารขึ้นเป็นรัชทายาท เที่ยงนานาประเทศในยุโรป ในปี พ.ศ. 2429 วังหน้าถูกรื้อถอน เนื้อที่ครึ่งหนึ่งถูกรวมเข้ากับทุ่งพระเมรุหน้าพระบรมมหาราชวัง และปรับภูมิทัศน์เป็นลานกว้าง เรียกว่า สนามหลวง ส่วนที่อีกครึ่งหนึ่ง พระราชทานให้ทำประโยชน์ในทางราชการ ในปี พ.ศ. 2430 พระที่นั่งศิวโมกซ์พิมาน พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ และ พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย ถูกปรับเปลี่ยนเป็นพิพิธภัณฑ์สถาน เป็นอันว่า ศูนย์กลางที่สองได้ดับสิ้นไป หลังจากที่ดินกรุงรัตนโกสินทร์ก่อตั้งขึ้นได้ 105 ปี

8.5 วังกับคติพระอินทร์

ดังที่ได้อภิปรายไว้อย่างกว้างขวางในบท ก่อน ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ คติพระอินทร์คืออุดมการณ์ที่ได้รับการยกย่องอย่างโดดเด่น ด้วยเพราะสนองหน้าที่ตามเงื่อนไขแห่งยุคสมัยในการค้าชูสถาบันพระมหากษัตริย์ สัญลักษณ์อันเกี่ยวเนื่องกับพระอินทร์ปรากฏร่องรอยอยู่เป็นอันมากในพระบรมมหาราชวัง

พระที่นั่งที่ประทับของพระ มหากษัตริย์สยามสมัยต้นรัตนโกสินทร์ถูกออกแบบให้มีความหมายเสมือนเป็นที่ประทับของพระอินทร์กลางเมืองสุทิสสมมหานครบนสวรรค์ดาวดึงส์ รูปแบบสถาปัตยกรรมของพระที่นั่งที่เป็นทรงจัตุรมุข หรืออาคารยาวรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีมุขยาวและมุขสั้น สื่อสัญลักษณ์ของพระมหาปราสาท และเขาพระสุเมรุอันเป็นที่สถิตของพระอินทร์⁷ หน้าบันของพระที่นั่งทั้ง 3 องค์ในหมู่พระที่นั่งของพระบรมมหาราชวัง ล้วนประดับลวดลายพระอินทร์ประทับอยู่เหนือบัลลังก์ในวิมานปราสาท ในสมัยรัชกาลที่ 3 คติพระอินทร์ถูกต่อยอดความหมายให้ชัดเจนยิ่งขึ้น โดยการที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานนามพระที่นั่งแต่ละองค์ในหมู่พระที่นั่งเสียใหม่เป็น จักรพรรดิพิมาน ไพศาลทักษิณ และอมรินทรวินิจฉัยมหิสสุรยพิมาน นามเหล่านี้เกี่ยวพันโดยตรงกับพระอินทร์⁸ ยิ่งไปกว่านั้น พระองค์ยังทรงโปรดฯ ให้เขียนภาพประดับภายในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ เป็นเรื่องราวของพระอินทร์ ตอนมฆมาณพ ภาพสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และการจุติเป็นพระอินทร์ของมฆมาณพ⁹ อันพระที่นั่งไพศาลทักษิณนั้น ถือว่ามีความสำคัญเชิงสัญลักษณ์ต่อการครองราชย์ของพระมหากษัตริย์ราชวงศ์จักรีเป็นอย่างมาก เนื่องจากเป็นสถานที่ที่ใช้ในการประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกของพระมหากษัตริย์ทุกพระองค์นับแต่รัชกาลที่ 2 เรื่อยมา ลักษณะทาง

⁷ ศรีศักร วัลลิโภดม, “ประเพณีพิธีกรรมที่เปลี่ยนไป” *เมืองโบราณ* 16, 1 (มกราคม-มีนาคม 2533): 8

⁸ เรียบเรียงจาก ชาตรี ประภคินนทการ, “คติพระอินทร์สมัยรัชกาลที่ 1: อุดมการณ์รัฐ พุทธศาสนา และสถาปัตยกรรม” ใน *ศิลปวัฒนธรรม* 30, 6 (เมษายน 2552): 88.

⁹ นภาพร เล้าสินวัฒนา 2541, “จิตรกรรมในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ และพระราชพิธีบรมราชาภิเษก” *เมืองโบราณ* 24, 4 (ตุลาคม-ธันวาคม, 2541): 26-35.

ศิลปสถาปัตยกรรมดังกล่าวย่อมสะท้อนให้เห็นถึงเจตนาที่จะเปรียบพระมหากษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์เป็น
ดุจพระอินทร์

สรุปท้ายบท

เครือข่ายวังในพระนครประกอบด้วยกลุ่มวังหลัก และวังรองจำนวนกว่า 70 วัง การกระจายตัวของวังเหล่านี้มี
ลักษณะศูนย์กลาง-บริวารอย่างชัดเจน ลักษณะศูนย์กลาง-บริวารดังกล่าวมีที่มาจากคติคิดอย่างน้อย 2 คติคิด
ได้แก่ คติคิดระบบสามวัง และคติคิดระบบมณฑล แนวคิดทั้งสองนี้ผสมผสานเข้าด้วยกันบนแบบผังทางกายภาพ
คติคิดแรกกำหนดบทบาทฐานะและตำแหน่งของวังหลัก 3 วัง คือ วังหน้า วังหลวง และวังหลัง วังหลวงเป็น
ศูนย์กลาง มีวังหน้าและวังหลังเป็นบริวาร ทำหน้าที่คุ้มกันและสนับสนุนวังหลวง คติคิดที่สองกำหนดแบบ
แผนให้วังหลักทั้งสามเป็นศูนย์กลางของวังรองต่างๆ วังหลวงเป็นศูนย์กลางหนึ่งที่มีบริวารเป็นวังของเจ้านาย
ฝ่ายวังหลวง วังหน้าเป็นศูนย์กลางหนึ่งที่มีบริวารเป็นวังของเจ้านายฝ่ายวังหน้า และวังหลังก็เป็นศูนย์กลาง
หนึ่งที่มีบริวารเป็นวังของเจ้านายฝ่ายวังหลัง

ตามหลักการแล้ว วังหลวงนอกจากจะเป็นศูนย์กลางของวังเจ้านายฝ่ายตนแล้วยังเป็นศูนย์กลางของวังต่างๆ
ในพระนครอีกด้วย ในสมัยรัชกาลที่ 1 วังบริวารที่สำคัญระดับเมือง ซึ่งเป็นที่ประทับของเจ้านายชั้นสูงที่คุ้ม
กำลังไพร่พล ถูกกำหนดให้ประจำตามมุมเมืองชายพระนคร ได้แก่ วังหลังประจำด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือ
พระราชวังเดิมประจำด้านตะวันตกเฉียงใต้ วังป้อม มพระสุเมรุประจำด้านเหนือ วังป้อมจักรเพชรประจำด้านใต้
วังเหล่านี้มีบทบาทหน้าที่อันโดดเด่นคือการปกป้องพระนครจากการโจมตีของข้าศึก และรักษาวังหลวงอันเป็น
ศูนย์กลางของราชอาณาจักร ด้วยบทบาทหน้าที่ดังกล่าว วังสำคัญตามชายพระนครจึงเปรียบได้กับจตุรทิศ
บริวารตามคติภูมิจักรวาลเชิงพุทธ ภายใต้กรอบคติภูมิจักรวาล วังหลวงคือศูนย์กลาง ตั้งอยู่กึ่งกลางปริมณฑล
ขณะที่วังใหญ่ทั้งสี่คือบริวารล้อมศูนย์กลาง ประจำอยู่ในทิศทั้งสี่ ครั้นเมื่อเวลาผ่านไป ด้วยสถานการณ์สังคม
การเมืองที่เปลี่ยนแปลง แบบแผนจตุรทิศมณฑลค่อยเลือนรางเป็นลำดับ ปลายรัชกาลที่ 1 วังหลังได้ลด
ความสำคัญลง และถูกยุบเลิกไป พอมาในสมัยรัชกาลที่ 3 มีการสร้างกลุ่มวังที่ประตูสำราญราชฎ์และประตู
สะพานหันตรงกำแพงพระนครด้านตะวันออก เป็นที่ประทับของเจ้านายชั้นสูงที่คุ้มกำลัง อย่างไรก็ตาม แม้
แบบแผนจตุรทิศบริวารจะเลือนไป แต่ลักษณะศูนย์กลาง-บริวาร หรือมณฑลยังคงอยู่ ภายในมณฑลพระนคร
วังหลวงยังคงทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางที่รายล้อมด้วยวังบริวารเป็นจำนวนมาก

แม้ลักษณะศูนย์กลาง-บริวารจะเป็นแบบแผนเชิงพื้นที่ที่ปรากฏเด่นชัดในพระนคร แต่หากพิจารณาในเชิง
การเมืองแล้ว จะพบแบบแผนศูนย์กลางคู่ซ้อนทับอยู่ ด้วย แบบแผนศูนย์กลางคู่ประกอบด้วยวังหลวงและวัง

หน้า ซึ่งตามทฤษฎี วังหลวงย่อมดำรงฐานะสูงสุดในทุกๆ ด้าน แต่ในความเป็นจริงแล้ว วังหน้ากลับมีสภาพไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าวังหลวง สิ่งนี้สื่อออกมาผ่านลักษณะทางสถาปัตยกรรม การถือกำลังไพร่พล ตลอดจนผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ จ ของวังหน้าที่เกือบทัดเทียมกับวังหลวง ในสมัยรัชกาลที่ 1 กรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาท พระมหาอุปราชผู้ครองวังหน้า เป็นพระอนุชาของพระมหากษัตริย์ ทั้งเป็นผู้ทรงร่วมต่อสู้ในสนามรบและสนามการเมืองสมัยธนบุรีมาด้วยกัน ทรงได้รับการยกย่องให้มีศักดิ์ศรีสูงส่งเคียงคู่พระมหากษัตริย์ ในสมัยรัชกาลที่ 4 สมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พระมหาอุปราชผู้ครองวังหน้าในสมัยนั้น ถึงกับถูกยกย่องให้มีฐานะเทียมเท่ากับพระมหากษัตริย์